MODERNE THEOLOGIE

IN

DUITSCH-ZWITSERLAND.

BEOORDEELD

DOOR

Dr. C. J. RIGGENBACH,
HOOGLEERAAR TE BAZEL

UIT HET HOOGDUITSCH VERTAALD DOOR

J. OUDIJK VAN PUTTEN.

Ten Spiegel aan Nederland voorgehouden

DOOR

Dr. J. J. VAN OOSTERZEE.

TE ROTTERDAM, BIJ
VERBRUGGEN & VAN DUYM.

1862.

SNELPERSDRUK — VAN MEURS & STUFKENS.

VOORREDE.

Het geschrift, waarvan bij dezen eene Nederduitsche vertaling onder de oogen van ons publiek wordt gebragt, had zijn ontstaan te danken aan eene bijzondere aanleiding. De Schrijver namelijk, ook onder ons bij de vrienden eener geloovige wetenschap reeds met eere bekend, ontving van het hoofdbestuur des Evangelischen Verbonds, in Sept. jl. te Genève *vergaderd, eene dringende uitnoodiging om een geschreven Rapport uit te brengen over de teedere en belangrijke vraag:* welke zijn de hoofdpunten, waarin het tegenwoordig Rationalisme, inzonderheid in Duitsch-Zwitserland, met het Evangelisch Christendom strijdt? *Wij gelooven gaarne zijne verzekering, dat hij niet anders dan schoorvoetend de hand aan het werk sloeg, en dat het hem moeijelijk viel, zoo onbewimpeld zijne meening over het werken en streven van andersdenkende Godgeleerden, en daaronder ook uit zijne naaste omgeving te uiten. Om der conscientie wil meende hij zich echter niet te mogen onttrekken, en wie met ons het voorregt hadden, de mondelinge voordragt van dit uitvoerig Opstel in de kathedraal van St. Pierre bij te*

wonen, waren tevens getuige van de klimmende belangstelling, die de Spreker bij zijne hoorders te weeg bragt, en die hen niet eenmaal in zijn voorstel liet treden om een deel van zijn Opstel kortheidshalve over te slaan. Behalve het gewigt der zaken droeg daartoe zeker ook de vorm der voorstelling bij. De Spreker vergenoegde zich namelijk niet met eene objectieve opgave van de gevoelens der Duitsch-Zwitsersche Rationalisten, maar voegde daaraan tevens dadelijk toe, wat hij meende, dat van zijn standpunt daartegen kon en moest ingebragt worden. Zoo ontving men niet slechts een Verslag, maar men was te gelijk van eene leerrijke discussie getuige, en had terstond, gelijk iemand het later noemde, bij het vergif ook het tegengif. Geen wonder, dat de begeerte naar eene spoedige uitgave van verschillende zijden gehoord werd, en waar ook de Schrijver dezer regelen zijn' aandrang bij dien van anderen voegde, kon hij dien wensch niet vervuld zien, zonder dat hij zich opgewekt gevoelde, om deze vrucht van vreemden bodem op den vaderlandschen over te planten.

Het is toch maar al te waar, wat de Hoogleeraar RIGGENBACH *in zijne* Voorrede *tegenover sommigen opmerkt, die wat al te spoedig op het Rationalisme, als een reeds verouderd en overwonnen standpunt ter neêrzagen. „Niet altijd is dood wie een tijdlang gezwegen „heeft, en ook in Duitschland schijnt hier en daar de „wind zich weder uit een hoek te verheffen, waar men „al te vroeg het lied der overwinning had aangeheven. In „Frankrijk gist het zuurdeessem der nieuwe school, dat „men ten deele uit Duitschland, ten deele uit eigen nabij „gelegen omgeving ontvangt. Hetzelfde is in Holland „het geval, waar zelfs de* Zeitstimmen *van* H. LANG *„*C. S. *zich beroemen kunnen, een niet onbeduidend aantal „van abbonnenten te tellen. Hoe ver Engeland nog*

„kan worden weggesleept, wie zal het zeggen? Wanneer „men zich althans verder beweegt op den weg, waar-„van de Essays and Reviews *nog slechts den aanvang „vertoonen. Daarom geloof ik, dat het ook voor lezers „uit andere landen zijne groote nuttigheid hebben kan, „den strijd, die thans in Duitsch-Zwitserland plaats heeft, „wat van naderbij gade te slaan. In dit bijzonder voor-„beeld toch openbaart zich het eigenlijk wezen van het „Rationalisme, zoo als het ook elders te voorschijn treedt, „en ook tegen bijzondere aanvallen kan de verdediging der „waarheid slechts op deze wijze ingerigt worden, dat de Apo-„logeet van hare algemeene grondslagen rekenschap geeft."*

Men heeft in de laatste dagen getracht, meer dan tot dusver geschied was, het eigenaardig karakter der Nederlandsche moderne theologie, in onderscheiding van andere landen en kerken te schetsen. Wat echter ook van de juistheid dier teekening zij, wij gelooven in geen geval te dwalen, wanneer wij zeer veel, om niet te zeggen alles, wat Dr. RIGGENBACH *tegen de Zwitsersche modernen heeft ingebragt, ook, des noods met geringe wijziging, op onze vaderlandsche toepasselijk maken. Enkele malen hebben wij ons veroorloofd in korte nooten op deze overeenkomst te wijzen, maar der aanteekeningen zou geen einde geweest zijn, wanneer wij den vinger hadden willen leggen op élke plaats, waarbij ons het woord voor den geest zweefde: „*mutato nomine de te fabula narratur." *Inderdaad, de gelijkheid van strijd en verdediging, hier en daar, is zoo in het oog vallend, dat zelfs de oppervlakkigste beschouwer de gepastheid van menige opmerking des Auteurs ook voor ónze toestanden zal moeten erkennen. Zelfs de oppervlakkigste, zeggen wij, zonder intusschen te wenschen, dat dit geschrift bij voorkeur onder zúlke oogen zal komen. Immers, het is, wel niet uitsluitend voor theologen, maar toch zeer bepaald voor*

denkende en ontwikkelde lezers geschikt, die zich de moeite willen geven om over het pro *en* contra *met genoegzame kennis van zaken te oordeelen, en verlangen in den grooten strijd, die geesten en harten verdeelt, op goede gronden tot eene zelfstandige overtuiging te komen. Wordt thans van zoovele zijden met klimmenden aandrang gevraagd: „wat is, wat wil en bedoelt toch de moderne theologie, ook in Nederland," wij meenen, dat het geschrift van onzen geëerden vriend* RIGGENBACH *tot beantwoording dier vraag eene allerbelangrijkste bijdrage levert, en uitnemend geschikt is om het einde der Babylonische spraakverwarring, die nog altijd in ons midden wordt waargenomen, met groote kracht te verhaasten. Zal de gemeente des Heeren in staat zijn, om zich uit te spreken, of zij waarlijk* al *of* niet *hare aanstaande leeraars gevormd, hare kinderen onderwezen, hare Godsdienstoefeningen geleid wenscht te zien in den geest, die thans met zooveel ophef als* modern *wordt geroemd, zij moet dan vóór alle dingen weten, wát op dit standpunt nog overblijft van het geloof, dat eenmaal den heiligen is overgeleverd. Daartoe is Dr.* RIGGENBACH *een voortreffelijk gids. Met korte trekken teekent hij het beeld, met enkele slagen breekt hij de kracht dier ontkenningen, die ook hier te lande door zoo velen van den hooggeroemden* H. LANG *en de zijnen worden overgenomen. Soms doet hij ons denken aan den Syriër, wiens doodelijke pijl, in alle eenvoudigheid afgeschoten, den koning* ACHAB *bereikte op de éénige kwetsbare plaats. Tegenover het moderne ongeloof plaatst hij geen steile, dorre, bekrompen regtzinnigheid, maar een mild, breed, vast Evangelisch geloof. Hij legt der tegenpartij niets te laste, zonder zijne bedenkingen met hare eigene woorden te staven. En vereischt hij hier en daar meer dan gewone inspanning om terstond geheel begrepen te worden, zijne kritiek is van*

dien aard, dat zij de gevorderde moeite ook in ruime mate beloont, en dat men zijn geschrift niet zal nederleggen, zonder in staat te zijn gesteld om tusschen modern Rationalisme en Evangelisch Christendom eene verstandige keuze te doen.

Ik ben den Heer OUDIJK VAN PUTTEN, *aan wiens geoefende pen ons publiek zoo menige welgeslaagde vertaling van belangrijke geschriften verpligt is, bijzonderen dank schuldig, dat hij op mijn verzoek zich wel met de overbrenging van* RIGGENBACH'S *geschrift heeft willen belasten. Die taak was uiterst moeijelijk, bij het duistere van constructie en terminologie op sommige plaatsen, en schoon ik mede opmerkzaam mijn oog over de vertolking liet gaan, durf ik niet verzekeren, dat alle klippen met even veel geluk zijn ontweken. Soms heb ik mij de vrijheid eener kleine omschrijving van het getrouw vertaalde, maar voor onze ooren wat duistere of harde veroorloofd; eene enkele zinsnede zelfs, als van louter plaatselijk belang, gerustelijk overgeslagen. Wat intusschen het publiek ontvangt is en blijft de arbeid van* RIGGENBACH *zelven, gestoken in een voegzaam hollandsch gewaad, en hier en daar verrijkt met een wenk, die den lezer in staat kan stellen om van het hier gezegde de toepassing op Nederlandsche theologie en theologen te maken. Wie met mij op hetzelfde standpunt staan, zullen zeker deze getuigenis van wetenschap en geloof uit den vreemde, in zoo menig opzigt aan de onze verwant, met alle dankbaarheid aannemen. Wie nog onzeker is, of hij zich vóór of tegen deze moderne theologie zal verklaren, leene ook aan de allezins bevoegde stem van* RIGGENBACH *opmerkzaam en (zooveel mogelijk) onpartijdig gehoor. En wie voorstaat en verdedigt wat hier met zooveel kracht wordt bestreden, geloove, dat wij voor ons ook het slot van des Schrijvers voorberigt onvoorwaardelijk overnemen: „Wat de uitwerking zijn zal bij de*

„*tegenpartij? Ik weet het niet. Ik vlei mij niet, dat*
„*een woord uit dit klein geschrift hen overtuigen zal;*
„*ik kan God slechts bidden, dat Hij het bewerke. Maar*
„*zooveel hoop ik toch, dat er onder hen zijn, die zich*
„*nog niet afgesloten hebben en zich nog niet afsluiten;*
„*die voor eene waarheid, waaraan zij tot dusver nog*
„*te weinig gedacht hebben, nog toegankelijk zijn; die zich*
„*laten overhalen om de grondslagen van hun gelooven*
„*en weten op nieuw ter toetse te brengen. Het is hier*
„*toch niet om eene slaafsche toestemming te doen, maar*
„*om waarachtige vrijheid. Daartoe behoort óók vrijheid van*
„*overgenomen' oppervlakkige meeningen; vrijheid van*
„*aanzien des persoons jegens dezen of genen meester der*
„*school; vrijheid van de* dictatuur *der partij, vrijheid*
„*van den eigen' ouden mensch. O, streeft slechts immer*
„*naar de vrijheid, nergens wordt u eene grootere aange-*
„*boden dan in de H. Schrift*, de vrijheid der heerlijk-
„heid der kinderen Gods. *Maar zij biedt haar slechts*
„*aan hem, die niet van buiten af over haar oordeelt,*
„*maar die zich biddend in haar verdiept. Leert dàt te*
„*doen, God zal het zegenen.*"

R., 7 Febr. 1862. J. J. v. O.

I.

INLEIDING.

Welke zijn de hoofdzakelijkste punten, waarin het hedendaagsch Rationalisme, bijzonder in Duitsch-Zwitserland, met het Evangelisch Christendom in tegenspraak is? Deze vraag te beantwoorden heeft zijn bezwaar, inzonderheid inwendig bezwaar; te meer, wanneer men onder de vertegenwoordigers van dat Rationalisme vrienden telt in zijne naaste omgeving; meer nog, als men, gelijk spreker, zelf daartoe behoord heeft, en het thans als eene genade prijst dat men er niet meer onder geteld wordt, maar toch telkens weder niets dringender te bidden heeft dan: Ik geloof, Heere! Kom mijne ongeloovigheid te hulp. Het moeijelijke ligt, namelijk, vooral ook dáárin, dat men het Rationalisme, als men zich nader daarmede inlaat, als eene *magt* kennen leert. En toch moeten wij ons nader daarmede inlaten. Het kan voorwaar niet genoeg zijn, dat wij het in verhoor nemen en naar enkele stellingen vonnissen. Wij moeten veeleer *rekenschap* geven van de hoop die in ons is; waarheid in liefde oefenen en alle geregtigheid en billijkheid jegens de tegen-

standers trachten in acht te nemen, zonder Gods waarheid te verloochenen. Dit is moeijelijk.

Daarenboven, wanneer zulke enge grenzen voorgeschreven zijn, binnen welke alles wat te zeggen is moet zamengedrongen worden, wie is dan daartoe in staat? Te grooter nadruk leg ik daarom op het woord „*bijzonder*" — het Rationalisme, *bijzonder* in Duitsch-Zwitserland — en beloof u op andere landen slechts in het voorbijgaan het oog te zullen slaan. Duitschland zal daarbij wel het minst te kort komen, daar wij Duitsche Zwitsers geen streng zelfstandig, van den Duitschen geest geheel afgescheiden bestaan hebben, al is het ook dat Duitsche denkbeelden op eigenaardig practische wijze door ons worden verwerkt. Aan het onderzoek van het Scepticisme in Frankrijk werd ook reeds een afzonderlijke morgen gewijd (1). De Engelsche *Essays and Reviews* eindelijk, die zooveel opzien baren, bewegen zich te zeer op eene andere baan, dan dat zij met onzen Duitsch-Zwitserschen kampstrijd onder één gezigtspunt gebragt kunnen worde[illegible] Hun hoofdgebrek komt mij voor te zijn, dat vermeden wordt zich open en duidelijk te verklaren omtrent het middelpunt des geloofs, de belijdenis van JEZUS CHRISTUS. Het is toch juist de hoofdzaak, dat wij van dit middelpunt uitgaan.

Ik geloof dan te beter aan de mij gestelde taak te voldoen, als ik, zooveel tijd en krachten toelaten, binnen

---

(1) Gelijk gewoonlijk bij de Conferences te Genève, in Sept. 1861, werd ook in déze voordragt over Holland gezwegen, wat trouwens te ligter geschieden kon, daar het moeijelijk zou vallen eene bepaalde eigenaardigheid der moderne theologie hier te lande, in onderscheiding van Duitschland en Zwitserland aan te wijzen. Zijdelings deed de Schrijver dit in zijne voorrede opmerken, als hij verklaart, dat de „Zeitstimmen" van HEINRICH LANG zich onder ons op een niet onbednidend aantal van abonnenten verheffen kunnen.

een meer beperkt gebied tot op den *grond* van het verschijnsel tracht door te dringen. De toepassing op hetgeen elders zich vertoont volgt dan van zelfs; en de vraag is beter beantwoord, dan wanneer ik in een Overzigt algemeene opmerkingen leverde, waarbij het bezwaarlijk te vermijden zou zijn, dat niet bijna alleen de oppervlakte wierd aangeroerd.

II.

BRONNEN.

Heb ik nu van de *Geschriften* te spreken, over welke het onderzoek zich zal uitstrekken, zoo onthoud ik mij ook hier weder van de opzettelijke beoordeeling van grootere, streng wetenschappelijke werken, die ons te ver afleiden zou. Ook ga ik niet naauwkeuriger alle wendingen der dagelijksche drukpers na, waaruit wij anders konden zien, hoe ver bij ons de rationalistische, ja ten deele eene nog ergere ongeloovige denkwijze in politiek, school en openbaar leven verbreid is. Ik bepaal mij dan tot die verschijnselen op letterkundig gebied, door middel van welke de rationalistische Theologie in het leven poogt te grijpen. Dit nu zijn vooreerst twee tijdschriften, te weten *die Kirche der Gegenwart*, van 1845—1850, en later, van 1859 aan, *die Zeitstimmen*, welke het eeuwige wezen der godsdienst zóó willen voorstellen, als het den tegenwoordigen tijd „welsmakelijk" is (1). Dan heeft de redacteur, LANG, — eveneens tamelijk op dagbladschrijverstoon — zijn *Versuch einer christlichen Dogmatik* uitgegeven (Berlijn 1858), en daarop (1859) nog

---

(1) „Mundgerecht." *Zie* Zeitstimmen 1, 2.

een ander geschrift, getiteld: *Ein Gang durch die christliche Welt* (1).

De hoofdzetel dezer rigting is Zurich en het oostelijke Zwitserland. Daar hebben hare vertegenwoordigers ten deele zelfs in de hoogste staats- en maatschappelijke kringen een' niet onbeduidenden invloed. Gematigder is hun optreden in Bern. Nog minder magt hebben zij in Bazel. Te heftiger was intusschen de aanval, aldaar in de laatste jaren door twee kandidaten tegen het Schriftgeloof ondernomen. De eerste, RUMPF, schreef daartoe zijn „Kerkgeloof en Ervaring", (1854) en voorts „Bijbel en CHRISTUS" (1858); gelijk hij middelerwijl met hetzelfde doel arbeidde in een tijdschrift (*das freie Wort*), dat reeds weder heeft opgehouden te bestaan. Ik mag mij van de moeite ontslagen rekenen, om iets naders van dit geschrijf te zeggen. De ruwheid van den aanval heeft zich zelve geoordeeld. Wie den Bijbel als een zuivere Openbaring verwerpt, omdat het stelsel van COPERNICUS daarin niet geleerd wordt, en verlangt dat men het *gif* uit den Bijbel verwijdere en slechts den *honig* behoude, kan bezwaarlijk bij dezulken die hem gehoor schenken iets anders te weeg brengen, dan dat zij een diep geworteld wantrouwen tegen den Bijbel verkrijgen en dien verachtend ter zijde werpen. Dat willen de mannen der „Zeitstimmen" niet; en ook HÖRLER, de tweede tegenstander uit Bazel, gedraagt zich in zijne *Vijf Voorlezingen over ge-*

(1) Beide geschriften zijn ook in onze taal in het licht gegeven onder de titels: Proeve eener Christelijke geloofsleer voor denkende Christenen, Zaand. 1860; en: Eene wandeling door de Christelijke wereld. Met eene voorrede van CD. BUSKEN HUET. Amst. 1860. Zij werden door de adepten en geestverwanten des Schrijvers bij herhaling uitbundig geprezen, als het *non plus ultra* van theologische wijsheid. De rigting der *Zeitstimmen* werd bij ons vroeger vertegenwoordigd door het weekblad *de teekenen des tijds*, thans ten deele door onderscheiden letterkundige of theologische maandschriften.

looven en weten in zaken van godsdienst (1861) minder ruw, hoewel dan ook niet minder scherp tegen het geloof der Christenheid, dat hij, artikel voor artikel, met het sterkwater der Hegeliaansche dialektiek zoekt op te lossen.

De medewerkers der „Zeitstimmen” vertegenwoordigen, zooals zij uitdrukkelijk verklaren (1), verschillende wetenschappelijke rigtingen, of althans onderscheidene variatiën van ééne, de zoogenaamde vrijzinnige denkwijze. De redacteur is een geboren Wurtemberger. De strengste denker echter, die er in schrijft, is een Zwitser. Meer dan één der *Zeitstimmen*-mannen is, op zijne wijze, een ijverig praktisch herder. Er zijn fijne, edelaardige gemoederen onder. Binnen den engen omtrek van hunnen gedachtenkring, — men ondervindt het, zoo men zich verlokken laat dien te betreden, — bewegen zij zich ten deele met onloochenbare scherpzinnigheid, hoe wel zij, met dat al, hunne grondopvattingen meer axiomatisch vooruit vaststellen dan bewijzen. De toon van menig artikel is luchtig en vermetel, niet altijd vrij van ligtzinnigheid (2). Onze mannen zien naauwkeuriger toe op onderlinge tegenspraak bij hunne wederpartij; dan dat zij die altijd zelven vermijden. Over het geheel intusschen heerscht bij hen ééne grondbeschouwing; en zij zullen het zich dan ook moeten getroosten, dat zij solidair voor elkander aansprakelijk worden gesteld.

---

(1) Zeitstimmen, I, 26.

(2) De toepasselijkheid van het hier gezegde op geschriften ten onzent, als bijv. de *Brieven* van den Heer BUSKEN HUET *over den Bijbel* valt, ook zonder nadere aanwijzing, van zelf in het oog.

III.

BEGRIP VAN HET RATIONALISME.

Maar wat is dan toch eigenlijk het Rationalisme, waarvan ik te handelen heb? Gij verlangt hier geen historisch overzigt van de verschillende trappen zijner ontwikkeling. Mijne taak betreft toch het *hedendaagsche* Rationalisme. Maar een algemeen begrip er van moeten wij toch trachten te geven; om ons voorloopig eenigzins te orienteren. Wat alzoo verstaan wij onder Rationalisme, of wat heeten wij rationalistisch?

De mannen der „Zeitstimmen" zouden zich gaarne het privilegie eener *rationele* handelwijze toeschrijven, doch naar mijne overtuiging ten onregte; want rationeel, dat is verstandig, willen en moeten wij allen te werk gaan. Als wij denken, behoeven wij al het verstand, dat God ons gegeven heeft. De apostolische vermaning; *Beproeft alle dingen!* kunnen wij niet opvolgen zonder ons verstand te gebruiken (1). En waar er sprake is van weten en kennen, dient hij Gods waarheid het best, die scherpst en strengst, naauwkeurigst en degelijkst zijn verstand gebruikt. Als wij trachten te bewijzen, dat het *verstandiger* is aan het Evangelie te gelooven dan er niet aan te gelooven, brengen wij iets van die redelijke godsdienst in beoefening, waartoe de apostel ons opwekt (Rom. XII: 1). Wij vergeten daarbij waarlijk niet, dat ook de scherpzinnigste bewijsvoering het geloof

(1) 1 Thess. V: 21. Om tegen mogelijk misbruik dezer Apostolische vermaning bewaard te blijven, moet nimmer vergeten worden, dat zij bepaaldelijk gerigt wordt tot *geloovige* Christenen, die reeds in het *Woord* der genade een' onbedriegelijken *toetssteen* van den schat, en in den *Geest* der heiligmaking een' onfeilbaren *Gids* op den weg der waarheid bezaten.

niet *maakt* en het geloof niet *is*. Wij vergeten evenmin dat al ons weten stukwerk is, en houden het daarom geenszins voor onverstandig, dat het verstand grenzen erkent, waar het zich buigen moet. Wij vergeten vooral niet, dat hartstogt en zonde het verstand benevelen, en dat het alzoo hoogst verstandig is, het middel aan te wenden dat ons van deze verblinding bevrijdt.

Zoo is dan niet het gebruiken van het verstand op zich zelf reeds Rationalisme, maar het *valsche* verstandsgebruik, het dwalende misbruik des verstands, zoodat daaraan wordt toegeschreven wat er niet aan behoort, als of het verstand, in stede van een orgaan tot het waarnemen van het bovenzinnelijke, zelf de bron en bezitter, het kort begrip aller waarheid ware. Alzoo is het eene rationalistische grond-dwaling, als van den geest gezegd wordt — en wel zonder onderscheiding des goddelijken en des menschelijken geestes, maar in eene redevoering, die de werkzaamheid des menschelijken geestes beschrijft: „de geest kent „tegenover het zigtbare, nietige en vergankelijke aanzijn, „zich zelven als het éénig Wezenlijke, Zijnde, Godde„lijke." (1) Daarmede overeenkomstig wordt dan verder over de autonomie van het denken en willen gesproken (2), wat toch wel niet *door zich zelf* is! En dit autonome denken matigt zich het regt aan om alles, den Bijbel niet uitgenomen, voor den regterstoel der rede te dagen. (3) Want alles, ook den Bijbel, kent men slechts in zooverre regt van spreken toe, als het zich tegenover het individu als waar en goddelijk handhaven kan (4). Ten be-

---

(1) Lang, Dogm. p. 8. (2) Gang, p. 103.

(3) Ibid., p. 119, 193. Zeitst. II, 64. Van de *autonomie* van ons denken en willen gewagende, bedoelt de Schrijver de meening dat de menschelijke geest op Godsdienstig gebied *zijn eigen wetgever* is, in tegenoverstelling aan het standpunt van hen, die een gezag *buiten* en *boven* zich toelaten (Heteronomie.)

(4) Zeitst. II, 35.

wijze hiervan wordt zelfs een woord van LUTHER aangevoerd, alsof LUTHER anders dan uit de Schrift iets voor goddelijk erkende en achtte. Doch schijnt alzoo der subjectieve willekeur de onbeperkste speelruimte geopend te zijn, zoo wordt daarentegen als correctief de gemeenschap der geesten aanbevolen. (1) *Wat* ons evenwel dan tegen de willekeur eener meerderheid behoeden zou wordt niet gezegd, en de uitspraak des Heeren: „Waar twee of drie vergaderd zijn in mijnen naam, daar ben Ik in het midden van hen," wordt slechts aangehaald in den zin, alsof daarmede in *elk* geval voor die gemeenschap der geesten de waarheid verzekerd ware, terwijl van de voorwaarde: „in *mijnen* naam, *ik* in hun midden," verder geen sprake is. Gij ziet, dit autonome verstand is koen in het misbruiken van historische bewijsstukken en bijbelsche uitspraken. Er zouden in der daad meer dan genoeg voorbeelden van verdraaijing en scheve voorstelling kunnen bijgebragt worden. Maar ik keer tot mijne taak terug.

De geest, die zich zelven eenmaal als het éénig Wezenlijke, Zijnde, Goddelijke opvatte, heeft te zijner tijd dit beginsel tegenover de buitenwereld tot een stout stelsel van Idealisme ontwikkeld, dat thans wederom maar al te zeer heeft moeten wijken voor het tegenovergestelde, namelijk voor een geloof der vijf zinnen, een Materialisme, waarin de geest zich zelven loochent. Het ware verstandige denken, daarentegen, is weder tot de overtuiging gekomen, dat de werkelijkheid, die de menschelijke geest zoekt te kennen, niet door dat kennen of erkennen *gemaakt*, of zelfs ook maar *gelegitimeerd* wordt. Dit laatste stemmen velen echter slechts toe met betrekking tot de uitwendige zinnenwereld; maar wat daarentegen het geestelijke betreft, meenen zij dat, dewijl de mensch zelf met een' geest be-

---

(1) Zeitst. II, 36.

gaafd is, die menschelijke geest op alle geestelijke waarheid en werkelijkheid als zijn eigen ware wezen mag aanspraak maken, haar volgens zijnen individuëlen maatstaf meten kan en toetsen, en alles mag verwerpen wat daarmede niet in overeenstemming is.

Het oudere Rationalisme reeds stond aldus tegenover de Heilige Schrift, wanneer het haar aan eene zoogenaamde *morele* uitlegging onderwierp; dat wil zeggen, aan haar ontleende wat zich in den zin zijner zedelijke stellingen verklaren liet, en het overige eenvoudig ter zijde stelde. Zoo kon bijv. een doortastend aanhanger dezer denkwijze — men heeft er bewijzen van gehad — uit de openbare kerkgebeden niet slechts uitmonsteren, alles wat daarin van drieënheid, erfzonde en verzoening voorkwam, maar zelfs ieder woord van goddelijke genade.

Onze modernen zijn evenwel zóó niet meer. Immers bij de minsten geldt heden nog KANT met zijne praktische postulaten: God, vrijheid, onsterfelijkheid, en met den kategorischen imperatief der zedewet (1). De geestelijke vader onzer hedendaagsche rationalisten daarentegen is HEGEL met zijne pantheïstische leer; en nevens hem staat SCHLEIERMACHER, dien men dan liefst opvat naar de zijde waar hij met HEGEL zekere verwantschap heeft: terwijl, wat de kritiek der Nieuwtestamentische Schriften aangaat

(1) Of dit van alle Nederlandsche modernen geldt, wagen wij niet te beslissen. Althans, waar geen andere dan een *louter* immanente (= pantheistische) God wordt erkend, waar het determinisme als hoogste wijsheid gehuldigd en over persoonlijke onsterflijkheid zelfs bij een geopend graf een bedenkelijk zwijgen bewaard wordt, moet van zelf het vermoeden van het tegendeel oprijzen. Wij leven snel. Voor ruim tien jaren werd het ons verbazend kwalijk genomen, toen wij beweerden, dat op des Hoogl. SCHOLTEN's standpunt slechts de oude rationalistische trilogie: God, deugd en onsterfelijkheid overbleef. Hoe heeft sedert dien tijd de uitkomst de juistheid onzer bewering bevestigd, en hoe ver zien thans onze *consequent*-voortgestreefde Modernen dezen Leijdschen mijlpaal reeds achter zich!

BAUR uit Tübingen de voorganger is geweest; de man die met zooveel inspanning van zijnen geest zich beijvert heeft, om de apostolische gemeente in het valsche licht te plaatsen eener diepe verdeeldheid tusschen PAULUS en de twaalf apostelen. Daarbij echter spreken onze lieden, als praktische geestelijken, veel en ijverig van boete, geloof, genade, wedergeboorte en leven in God. Of dit evenwel geschiedt in den zin der Schrift, willen wij nu onderzoeken.

IV.

DE HOOFDPUNTEN VAN HET VERSCHIL TUSSCHEN RATIONALISME EN EVANGELISCH CHRISTENDOM.

A. DE BIJBEL.

Wij kunnen het reeds vooruit niet verwachten, dat onze modernen waarlijk bijbelsch zouden leeren, als wij zien met wat willekeur zij den Bijbel behandelen. Wel ontbreekt het niet aan lofspraken jegens deze „onuitputtelijke bron van ware ideën en bezielde trekken (1)," gelijk over den rijkdom ook des Ouden Testaments aan waarlijk stichtelijken inhoud (2); over den zegen, dien de Bijbel, goed gebruikt, aanbrengt (3), en over de ontelbare eigenschappen, die hem tot een godsdienstig wereldboek maken, dat voor de praktische opbouwing der gemeente onontbeerlijk is (4). Daar nevens ontmoeten wij echter eene teugellooze losbandigheid in de behandeling van dienzelfden Bijbel. De overgeleverde autoriteit der geschreven letter wordt op het stelligst verworpen (5).

---

(1) Gang. 205. (2) Dogm. 127. (3) Zeitst. II, 414.
(4) Dogm. 127. (5) Zeitst. I, 9.

Het Protestantisme, zoo heet het, neemt den Bijbel ter hand gelijk ieder ander boek (1). Zoo het daaraan gebonden ware, zou het een slaaf zijn, wien het onverschillig wezen zou, of zijne ketenen uit Rome dan wel uit Jeruzalem afkomstig waren (2). Daarom is het onvoorwaardelijk ten regel gesteld, den Bijbel niet te gebruiken als geschiedboek of als leerstellig boek, maar uitsluitend als godsdienstig boek (3). Het wezen der praktische religieusiteit, de betrekking des harten tot God, het christelijk principe — zoo redeneert men — vinden wij zeer zeker in de Schrift, maar vele verhalen missen de volle historische waarheid (4); en wat de dogmen betreft, het systeem der geloofsleer, de theologische begrippen welke de zamenstellers onzer heilige schriften gehad hebben, de leerstellige opvattingen en beschouwingen des Bijbels, de vormen in welke hij het leven uit God heeft gevat: dat alles is aan de wisseling der tijden onderworpen en daarom veranderlijk (5). Reeds bij PAULUS bijvb. vertoont zich eene beneveling van het christelijk principe.... (6) Wat zullen wij hiervan zeggen?

Een Roomsch-katholijk grondt zijn gansche geloof op het artikel van de Kerk. Wie hem dit toegeeft, heeft zich in alles, wat deze Kerk leert en gebiedt, gevangen gegeven. Wat nu schijnt den evangelischen protestant nader te zijn, dan op betere wijze hetzelfde te doen, met betrekking tot den Bijbel, zijne inspiratie en autoriteit? Immers wanneer hij vóór alle dingen deze heeft vastgesteld, dan is ook aan zijnen kant alles gewonnen.

Ik kan evenwel dezen weg niet gaan. Voorzeker vergeet ik niet wat de apostel zegt (7), dat hij spreekt, wat

(1) Zeitst. III, 63. (2) Ibid., 65. (3) Gang., 185.
(4) Dogm., 135. (5) Zeitst., I, 11, 100. (6) Dogm., 21.
(7) 1 Cor. II: 12, 13.

hem door den Geest uit God geopenbaard was, met woorden die de Heilige Geest hem leerde. Dat is mij eene dierbare waarheid; en ik weet ook dat zij dengene, wiens poolstar zij is op den levensweg, steeds meer van hare innerlijke kracht doordringt. Ik ken óók iets van de ervaring van den stervenden ADOLPHE MONOD (1), hoe goed het is dat menig woord geschreven staat, wij mogen het begrijpen of niet; want schoon wij het thans nog niet verstaan, wij zullen het misschien later begrijpen. O ja! het is voor ons behoefte, dat wij een getuigenis der goddelijke waarheid hebben, dat vóór ons, buiten ons, boven ons staat. En zulk eene getuigenis moeten en willen wij niet bloot in het Nieuwe Testament zoeken. De Schrift kan niet gebroken worden, zegt de Heer JEZUS van het Oude Testament (2); en hoe *leeft* Hij daarin, hoe is het zijne geestelijke spijze, hoe zijn toetssteen voor den raad zijns Vaders, tot op de donkerste lijdenswegen, tot in het hoogepriesterlijk gebed (3), tot aan het kruis op Golgotha! Dit is hoog gewigtig en moet ons met diepen eerbied voor de Schrift vervullen, waarvan bij de mannen der „Zeitstimmen" weinig te bespeuren is.

Maar de waarheid daaromtrent volkomen juist en zuiver voor te dragen, achten wij eene taak, even zwaar als teeder; en bovendien verkrijgt wat men zoo in het algemeen van de Schrift stelt, eerst dán gewigt en waardij, als het zich door haren ganschen inhoud bevestigd heeft. Onze vaderen nu hebben — zij het ook met goede bedoeling — in hunne uitspraken aangaande de Heilige Schrift niet altijd het regte getroffen. Wanneer zij, bijvoorbeeld, de inspiratie der Heilige Schrift derwijze bepaalden, dat de Heilige Geest den profeten en apostelen ieder woord als dictaat in de pen gegeven

(1) Adieux, p. 3. (2) Joh. X: 35. (3) Joh. XVII: 12.

zou hebben, zegt dit, wel is waar, schijnbaar hetzelfde, als wat wij den apostel hoorden verzekeren, en nogtans iets anders, dat plomper, massiver is. Zoodanige opvatting trouwens zullen wel de minste Duitsche belijders van het gezag der Schrift ondernemen te verdedigen; niet zoozeer omdat zij te streng is, gelijk men plag te zeggen, maar dewijl zij te weinig overeenstemt met het ware wezen des Geestes.

Het minst echter zoude ik hopen ooit eenen twijfelaar tot overtuiging van de waarheid des Evangelies te brengen — zoo ver een mensch dit in het algemeen vermag — door middel van eene argumentatie, welke eerst en vóór alles de inspiratie der Schrift, in den strengsten zin, mogt willen handhaven, en daarbij den blik afwendde van hetgeen haar' hoofdinhoud uitmaakt. Neen, die hoofdinhoud juist moet tot hart en geest en geweten gebragt worden, en zijne werking daarop doen, als wanneer dan later van zelf de waardering der Schrift staat te volgen. En dat niet slechts de Duitschers zoo denken, toont mij het Fransche werk van den heer DE ROUGEMONT over CHRISTUS en zijne getuigen (1), gelijk het engelsche van YOUNG: *The Christ of History* (Londen 1845). Laat ons dan nu tot de kern en flonkerstar van geheel de H. Schrift overgaan!

---

(1) *Le Christ et ses témoins*, 2 Deelen, Parijs 1856. Men zou RIGGENBACH in deze § geheel verkeerd verstaan, wanneer men meende dat het Goddelijk gezag of de ingeving der H. Schrift in zijne schatting op losse schroeven geplaatst was. Zijne andere schriften bewijzen overtuigend het tegendeel. Maar, hoe vast ook op dit punt overtuigd, zijne meening is deze, dat men dan eerst de Schrift uit het regte licht leert beschouwen, wanneer men CHRISTUS regt kent, en dus liever nog moet trachten de menschen door CHRISTUS tot de Schrift, dan door de Schrift tot CHRISTUS te leiden.

B. JEZUS CHRISTUS.

JEZUS CHRISTUS! Wat dunkt u van Hem? Dat is de gewetensvraag aan alle menschen, maar inzonderheid aan hen die leeraars der Christenheid zijn willen. De diepste schokken, die den bodem der hedendaagsche menschheid doen dreunen en daveren, hangen zamen met de vraag: Is CHRISTUS in waarheid en werkelijkheid zóó als de Schrift Hem voorstelt, of is het met de zaak anders gelegen?

STRAUSS heeft in der tijd de twijfelleer van het pantheistisch ongeloof tegenover het bijbelsch geloof in deze klassieke woorden geformuleerd (1): Dit is de sleutel der gansche Christologie, dat als subject der prædikaten, welke de Kerk aan CHRISTUS schenkt, in stede van één *individu* een *idee* gesteld wordt. In één individu gedacht, wederspreken zich de eigenschappen en functien, welke de kerkleer aan CHRISTUS toeschrijft, maar in de idee der soort stemmen zij overeen." Het is nu de vraag, of ook de schrijvers der „Zeitstimmen" deze beschouwingswijs deelen.

Onloochenbaar vormt zij ook bij hen de grondgedachte, van welke zij uitgaan. Hoe dikwijls toch en onder alle wendingen komen zij er op terug, dat de inhoud des Christendoms de wezentlijke éénheid is des goddelijken en des menschelijken geestes; of, zoo als op hun standpunt in gelijken zin wordt gezegd, de eenheid des eindigen met den oneindigen geest! Het principe der christelijke godsdienst is, volgens hen, de eeuwige mensch-wording Gods en de voortdurende goddelijk-wording des menschen. Het Christendom is de godsdienst van den menschgeworden God en van den Godgeworden mensch (2). De menschwording Gods is een door de vrije daad des subjects voort-

(1) Leben JESU, 4e. Aufl. II, 709. (2) Zeitst. I, 10; Gang II.

durend zich reproducerend en herhalend feit (1). Christen is het meervoud van CHRISTUS (2). Voorts wordt geleerd, dat het Christendom dit inzigt in de eenheid des goddelijken en des menschelijken wezens met de nieuwere filosofie gemeen heeft (3). Alzoo eene grondbeschouwing geheel als bij STRAUSS.

Dáárdoor evenwel onderscheiden de „Zeitstimmen"-mannen zich onbetwistbaar van STRAUSS, dat zij niet in die absolute koude jegens den historischen CHRISTUS volharden, waardoor men bij STRAUSS naauwelijks meer weet óf en wát hij aan den persoon van JEZUS als historisch laat overblijven. Zij daarentegen betuigen zeer bepaald, dat zij aan den *historischen* CHRISTUS vasthouden en Hem volstrekt niet ontberen willen. Zoo trachten zij op eenen Strauszischen gronslag een gebouw te vestigen van geloovigheid, die nog Christelijk zou mogen heeten. Als het maar juist wordt toegepast, zeggen zij, moet het vast en zeker blijven bij het woord: de zaligheid is in geenen anderen (4). Ja, het is zonder bedenken de historische CHRISTUS en geen ander, door wien het principe des Christendoms is in de wereld gekomen. Het Christendom is de verzoening des menschen met God, zoo als zij in het bewustzijn en in het leven van JEZUS CHRISTUS volbragt is geworden (5). In CHRISTUS is goddelijk leven op aarde verschenen; eene in haren aard éénige kracht en heerlijkheid Gods. (6). CHRISTUS is het einde der Wet, de voleinding aller profetie, het hoofd eener nieuwe menschheid (7). In Hem is der menschheid de openbaring geschied van een nieuw godsdienstig principe, dat der werkelijke geesteséénheid met God of van het kindschap Gods; en

(1) Zeitst. II, 44. (2) Dogm., 14. (3) Zeitst. I, 270.
(4) Gang, 219. (5) Zeitst. II, 26. (6) Ibid., I, 157.
(7) Ibid., III, 4.

daarmede het principe der verlossing voor den natuurlijken, der verzoening voor den zondigen mensch, het principe der zegepraal over de wereld en der verheerlijking der wereld; en dit alles niet bloot als nieuwe leer, als bespiegeling, maar als een werkelijk geestes*leven* in God, dat zich zegevierend handhaaft over de wereld in en buiten den mensch (1). Zoo is CHRISTUS de Messias geweest, in wien het Godsrijk nabij gekomen is (2). *In* Hem was de absolute heilswaarheid des volkomenen geesteslevens, en *Hij zelf* is haar historische bronwel geweest (3). Hier en daar wordt ook zijne zondaarsliefde, die de verlorenen zocht, met warmte geschilderd; (4) ja CHRISTUS wordt de ééne mensch genoemd, die de volheid der Godheid in zich droeg. (5)

Doch mogten wij ons over zulke betuigingen verheugen, terstond weder wordt die blijdschap getemperd, doordien wij maar al te veelvuldig ontwaren, dat onze modernen met zoo hoog gestemde uitdrukkingen, gelijk inzonderheid de laatst medegedeelde, te milder zijn, hoe minder naauwkeurig zij het gewigt daarvan wegen. Dat het zoo werkelijk met de zaak gelegen is, blijkt ons als wij scherper toezien. Vragen wij bij voorbeeld: Derhalve gelooft gij aan JEZUS als den Messias, zoo als de profeten Hem beloofd, de Apostelen Hem verkondigd hebben? zoo luidt het antwoord: „Neen! wij gelooven slechts aan dàtgene, wat daarbij *waarlijk* historisch is; aan hetgeen overig blijft, nadat wij alles hebben verwijderd wat menschen, en wel reeds de Nieuwtestamentische schrijvers zelven, als theologische bespiegeling daaronder gemengd hebben.

Dus moet dan het rein historisch beeld des Heeren eerst

(1) Zeitst. I, 354. (2) Ibid., I, 220; III, 6. (3) Ibid., III, 228.
(4) Gang, 245; Zeitst. III, 9. (5) Gang. 198

nog verkregen worden (1). Hiertoe moet worden ter zijde gesteld: de boven natuurlijke ontvangenis, 's Heilands voorbestaan, een wonder hier, een wonder dáár. Dat toch zijn altemaal slechts verdichtingen, waardoor men van ideale dingen uiterlijk reëele gemaakt heeft. Uit gedachtenbeelden is, als zij tot eene soort van vriespunt genaderd zijn, een materiëel wonder geworden. Het symbool der duif, dat der vischvangst, des vijgenbooms is door de zinnelijke voorstelling in grove werkelijkheid omgetooverd, en wat in den geest begonnen was is in het vleesch geëindigd (2). Toch wordt ook weder luide geroemd, hoe fijn en zinrijk de mythen zijn. Slechts grof-historisch opgevat zijn zij vol tegenstrijdigheden en voor den verstandigen denker onmogelijk (3). En het bewijs voor dit alles? Het is merkwaardig om te zien, met welke ligtvaardige gemakkelijkheid zij daarmede dikwerf te werk gaan. „Wie loochent

---

(1) Zeitst. I, 354. (2) Ibid. I, 141, 142, 157.

(3) Ibid. I, 163. In gelijken geest schreef ten onzent Dr. A. PIERSON, *Nieuwe Jaarboeken*, 1859. II, bl. 222: „Plaag de schoone legende, die voor achttien eeuwen op de lippen der edelsten in Palestina leefde, plaag haar toch niet door haar het keurslijf der geschiedenis te willen aantrekken; doe haar niet blozen over de onbescheiden' vragen uwer kritiek. Laat haar spreken van haar geopenden hemel, van de stemmen Gods door het luchtruim weerkaatst; laat haar verhalen van haar blinkende engelen in witte kleederen; van het uit de dooden verrezen kindeke, het kindeke dat sliep; van den vriend, die den vriend terugriep uit het graf. Laat mij met haar volgen het wandelende starretje langs de hemelbaan, dat ons leiden zal naar het kind, zonder bezoedeling uit een maagd geboren; laat mij met haar sidderen bij de wilde dieren in de woestijn, waar de wereldoverwinnaar den satan neêrvelt met een vingerwijzing hemelwaart; laat mij met haar genieten van de kortstondige levensvreugde van den Man der smarte, aangezeten aan een bruiloft waar, door zijne tusschenkomst, de wijn niet zal ontbreken in den beker. Laat mij eindelijk met haar turen, o droeve en hoopvol, op de glanzige wolk, die hem wegnam uit onze oogen, hem den trouwen vriend, die wij toch weêr zullen zien! De hemel beware mij, zoo zou ik besluiten, van deze schoone Christelijke legende te vragen naar hare axiopistie, hare authentie, hare integriteit."

dit? Wie kán het loochenen? Kan het in ernst worden tegengesproken? Wien is het niet duidelijk? Springt het niet in het oog?" .... (1) Zóó voeren zij dikwijls hun bewijs — voor dezulken die het reeds blindelings met hen eens zijn.

Slechts de zoodanigen dan ook zullen tot toestemmen gereed zijn, als onze modernen verzekeren: *wij* juist willen den *historischen* CHRISTUS; *wij* eerst leeren zijne werkelijke en volledige menschwording (2). Dus predikte COLANI: „Wij willen den *werkelijken* CHRISTUS; den CHRISTUS der geschiedenis en niet dien der bespiegeling; den CHRISTUS der Evangeliën en niet dien der theologen (3). Juist *ons* is het ernst met de geschiedenis, maar *gij* hebt eenen spekulativen CHRISTUS" (4).... Zoo als gij u echter herinneren zult, is PAULUS de man, die zulke „bespiegeling" heeft ter bane gebragt; PAULUS, en ook de schrijver van het vierde Evangelie, in wien den apostel JOHANNES *niet* te erkennen eene mode, men mag bijna zeggen een axioma is in de school van BAUR. Zeer ongelegen komt het hun daarbij zeker, dat ook de Apocalypticus, dien zij voor den apostel JOHANNES erkennen, even als de Evangelist de Godheid van den CHRISTUS roemt, dien hij in het vleesch gekend en geliefd had.

Hunne verwerping der wonderen bereikt den top in de loochening der opstanding van CHRISTUS; want zij *loochenen* die, ofschoon zij nu en dan schrijven: ons *geloof* aan de opstanding van CHRISTUS. (5) Zij loochenen, wat men in eerlijk Duitsch van oudsher onder opstanding verstaan heeft, en gelooven slechts aan dátgene, wat hunne gekunstelde uitlegging tracht onder te schuiven. Van CHRISTUS' ligchamelijke opstanding verzekeren zij, dat die ons

---

(1) Zeitst. I, 160. (2) Ibid., II, 299. (3) Ibid., II, 103.
(4) Gang, 246. (5) Zeitst, I, 41.

geenerlei nut zou kunnen aanbrengen (1), ja dat ons geloof in CHRISTUS volstrekt niet daarop berust (2).

Hoe is het mogelijk, zult gij vragen, den apostel zoo stout in het aangezigt tegen te spreken, waar hij ons toch zoo krachtdadig betuigt: Indien CHRISTUS niet opgewekt is, zoo is onze prediking ijdel, en ijdel is ook uw geloof; en zoo worden wij dan ook bevonden valsche getuigen Gods (3)? Ja, hoe is het mogelijk, in het algemeen, het overweldigend getuigenis *aller* apostelen te wederspreken, dat ons bovendien nog door eenen man als PAULUS gewaarborgd wordt; het getuigenis, dat de Gekruisigde ten derden dage is opgestaan, in eene reeks van verschijningen zich aan zijne jongeren vertoond, en ten laatste ook door zoodanige verschijning de bekeering van den apostel PAULUS te weeg gebragt heeft (4)? Is er dan één feit denkbaar, waarvoor wij vaster en onwedersprekelijker getuigenissen hebben? Berust ook niet het gansche bestaan der Christelijke Kerk op dit geloof?

Ja, zeggen de mannen der „Zeitstimmen," op dat *geloof* voorzeker, maar daarom niet noodzakelijk op dat *feit*. Dat wil zeggen: dátgene wat noodzakelijkerwijs moet worden aangenomen, als grond en oorzaak van de gansche ontwikkeling der Christelijke Kerk, is niet zoozeer het feit zelf der opstanding, als veeleer het geloof der jongeren daaraan (5). Maar, vragen wij, hoe kunnen dan toch die jongeren, die in al hunne verwachtingen waren teleurgesteld en als in den afgrond der vertwijfeling nedergeploft, hoe kunnen zij tot dat geloof gekomen zijn, en wel ten derden dage na den schrikkelijken kruisdood huns ge-

(1) Gang, 199. (2) Dogm., 142; Zeitst. I, 93.
(3) I Cor. XV : 14, 15.
(4) I Cor. XV : 1—11; 9 : 1; Gal. I : 16, 17.
(5) Zeitst. III, 248.

liefden Meesters (1), hoe anders dan door het feit, dat zij werkelijk beleefden? Immers ook BAUR kan niet nalaten ergens te zeggen (2): „Slechts het *wonder* der opstanding kon de twijfelingen verdrijven, door welke anders het geloof naar den eeuwigen nacht des doods scheen te moeten verbannen worden?” Maar het is hem geen ernst met dat woord *wonder*, evenmin als ter plaatse waar hij de bekeering van den apostel PAULUS den naam van een wonder geeft (3). Ook onthoudt hij er zich van, om te onderzoeken wat de opstanding als zoodanig dan toch geweest moge zijn; terwijl zijn Zwitsersche leerling het gelijkelijk in hem laakt, dat hij die uitdrukking gebezigd en dat onderzoek ontweken heeft (4). Van dien leerling vernemen wij nu, dat een uiterlijk physisch voorval, hoe zich dit dan ook hebbe toegedragen, dat verschijningen van JEZUS „als” van den Verrezene, hoedanige de jongeren werkelijk gehad hebben, het feit uitmaken, waarop dit hun geloof is gegrond geweest (5).

Derhalve dan toch een wonder? Neen! geen wonder; ook geene mythe; maar men tracht de zaak op natuurlijke wijze te verklaren. En dit niet volgens de oude manier, die voor zestig jaren aan de orde was, naar welke men leerde dat de Gekruisigde uit zijnen schijndood was tot zich zelven gekomen, en zijn ziekelijk leven toen nog eenen tijd lang had gerekt; maar het geldt nu eene nieuwe manier, die geen haar natuurlijker is. JEZUS is werkelijk gestorven, zoo zegt men ons (6), doch *niet ligchamelijk* weder levend geworden. Naar den geest slechts werd Hij niet gehouden in de banden van

(1) I Cor. XV : 4.

(2) Das Christenthum und die christliche Kirche der drei ersten Jahrhunderte 2e Aufl., 1860, S. 39.

(3) Ibid., p. 45; verg. Zeitst. III, 253.

(4) Ibid. III, 249.

(5) Ibid. I, 40, 360; II, 458.

(6) Ibid. I, 361.

den ligchamelijken dood. En wat nu zijne jongeren nogthans zagen, werkelijk zagen, waren verschijningen slechts. Maar ook dit moeten wij niet zóó verstaan, dat JEZUS persoonlijk als geest voortbestaande, in een nieuw etherisch ligchaam, waarin Hij nu voortaan leefde of als in het voorbijgaan zich vertoonde, den jongeren verschenen zou zijn. Evenmin is het in dien zin op te vatten, dat Hij, naar den geest in de heerlijkheid des Vaders ingegaan, uit den hoogen de jongeren van zijn levend-zijn verzekerd zou hebben, door verschijningen die Hij hun ten deel worden liet. Dat toch zijn, wèl is waar verfijnde, maar niettemin nog altijd zinnelijke voorstellingen van iets, dat louter geestelijk is. Consequent spiritueel geredeneerd, moet het veeleer aldus heeten: met JEZUS' kruisdood was de hoop der jongeren, volgens welke Hij de lang verbeide Messiaansche heerlijkheid in vollen glans openbaren zou, ter neder geslagen. Daarentegen had de ware, innerlijke grond huns geloofs aan zijn Messiasschap, de goddelijkheid van zijnen geest die de wereld overwon, juist door zijne overgave in den dood zich in hun gemoed te vaster gevestigd. En deze overtuiging verschafte zich alsnu bij de jongeren derwijze ingang — voorzeker op geweldige, maar nogtans aan hunnen overspannen gemoedstoestand, gelijk aan hunne gansche wereldbeschouwing geëvenredigde wijze — dat zij, eerst afzonderlijk, maar daarop gezamentlijk, in visioenen, den Heer als opgestaan in hemelsche heerlijkheid voor zich zagen, en thans eerst in hun christelijk geloof, dat JEZUS werkelijk de CHRISTUS was, onwankelbaar vast stonden en vol werden des Heiligen Geestes.

Dit zou dan de rein geestelijke opvatting zijn van het feit dier „bovenzinnelijke-zinnelijke" (1) verschijnin-

(1) Zeitst. I, 364. Men vergelijke de afdoende wederlegging van BAUR's hypothesen door Dr. DOEDES in zijn geschrift: *Modern of Apostolisch Christendom*, bl. 10 en verv., Utr. 1860. Van eene andere zijde werd de waarheid der opstanding zegevierend gehandhaafd door D. CHANTEPIE

gen, welke de jongeren hadden. Daarentegen beweert men, dat de *werkelijke* terugkeer der ziel in het werkelijk gestorvene ligchaam, en dan eene zoodanige verandering van dat ligchaam, waardoor het, ofschoon in het algemeen nog hetzelfde van vroeger, thans bovendien met tegengestelde eigenschappen toegerust en alzoo een ligchaam was geworden met de attributen van een werkelijk ligchaam, en tegelijk met die welke daarvan juist het tegendeel vormen, — dat dit alles eene tegenstrijdigheid is, die ons bij het gewone opstandingsgeloof met naïve naaktheid onder de oogen treedt (1). Eene tegenstrijdigheid! Maar *wij* integendeel noemen dat een *wonder;* een wonder, bij hetwelk het geheel in den regel is, dat de krachten van het verheerlijkt leven, waar zij optreden in onze nog ónverheerlijkte werkelijkheid, óns als eene tegenstrijdigheid *voorkomen.* Intusschen gelooven wij in geenen deele aan eene verheerlijking, die het gewrocht zou zijn eener bloote *meening* van de Apostelen, en hare werkelijkheid slechts ontleenen zou aan de *scheppingskracht van het voorstellingsvermogen* (2); ook niet

DE LA SAUSSAYE, *Een woord van toelichting* enz. Leijden, 1859, bl. 69, en verv. Het valt allen onpartijdigen steeds meer in het oog, dat de strijd, ook door onze modernen tegen het opstandingswonder gevoerd, een magtelooze en wanhopige is. Niettemin zoekt men, waar het onmogelijk blijkt geloovige Godgeleerden te overtuigen of te wederleggen, de gemeente door een hoogen toon te imponeren en in den waan te brengen, dat het met het *Paaschwonder* zoo goed als hopeloos staat. Getuige het nieuwste programma des ongeloofs, dat wij ontvingen in het geschrift van den predikant BUSKEN HUET aan Mevr. BOSBOOM TOUSSAINT, een merkwaardige voorproef tegelijk van de plakkastijdingen, die Christelijke gemeenteleden voortaan, natuurlijk in naam der vrijheid en gelijkheid, van sommige herders en leeraars te wachten hebben, wanneer zij met overtuiging en talent hun onwankelbaar geloof in den Eersteling uit de dooden belijden. Het ongeloof, tot dusver door eene valschelijk genaamde verdraagzaamheid geduld in de Kerk, begint thans het geloof te vervolgen. Voorloopig is aan deze onwaardige bejegening regt gedaan door M. COHEN STUART in zijn zachtmoedig, maar ernstig *Woord aan* Cd. B. H. Rotterd. 1862.

(1) Zeitst. I, 361. (2) Ibid., I, 354.

aan eene *zoogenaamde* verheerlijking van Hem, die in zijn graf der ontbinding zou zijn prijsgegeven geweest, als het uitwerksel *der helderziendheid van enthusiasten*, waarbij dát alleen een *wonder* had mogen heeten, dat zij daardoor *met den Heiligen Geest vervuld* waren geworden. Wij gelooven aan eene verheerlijking *in werkelijkheid* en als *feit*, te weeg gebragt door die kracht, welke JEZUS uit de dooden heeft opgewekt (1).

De mannen der „Zeitstimmen," pogen ons nogtans hunne of liever STRAUSS' wonderlijke hypothese der apostolische helderziendheid aannemelijk te maken. Als wij maar opmerkzaam zijn, verzekeren zij, zullen PAULUS' eigen woorden ons overtuigen. In den brief aan de Galaten (I : 16) spreekt hij er van, dat God zijnen Zoon *in* hem geopenbaard had; alzoo hebben wij hier eene *innerlijke* openbaring. In welken vorm? Dit, zegt men, leert ons de vermelding der gezigten en openbaringen in den tweeden Brief aan de Korinthiers, (XII : 1 volgg.) waar de apostel beschrijft hoe hij in verrukking van zinnen was geweest, zoodat hij niet wist of hetgene met hem gebeurde in het ligchaam of wel buiten het ligchaam geschied was. Deze eigene verklaring des apostels zou het nu onwedersprekelijk maken, dat zijne getuigenis slechts *dit psychologisch feit* bevestigt, het *innerlijke* feit der geestverrukking, in welke hij den Heer aanschouwd had, geenszins het uiterlijke feit der werkelijke opstanding van CHRISTUS, welk laatste door hem slechts bij onjuiste gevolgtrekking zou zijn afgeleid uit de innerlijke gewaarwording, de zinsverrukking, die hij ondervonden had. En op dezelfde lijn met de verschijningen van PAULUS zullen wij dan nu ook die van eenen CEFAS, eenen JAKOBUS, de twaalven en de vijfhonderden eveneens moeten plaatsen (2)!!

---

(1) Efeze I: 19, 20. (2) Zeitst. III, 350 volgg.

Maar hoe? Twaalf, ja vijfhonderd te zamen hebben gelijktijdig dezelfde verrukking van zinnen, zoodat zij *meenen* te zien en te hooren, wat toch *niet werkelijk* te zien en te hooren was! Hoe neemt gij, modernen! het zoo ligt met dit nieuwe wonder, dat gij ons voor het oude in de plaats zoudt willen geven? Gij zegt ons, wel is waar, dat de geschiedenis der Kruisvaarders en die der vervolgde Camisarden menig voorbeeld aanbiedt van zoodanige subjectieve gezigten, waaraan in de objectieve werkelijkheid niets heeft beantwoord. Maar bij deze laatste verzekering vooral gaat gij zeer ligtzinnig te werk. Tegen elken regel van kritiek haalt gij die geschiedenissen in bonte massa aan, zonder in een nader onderzoek daarvan te treden, zonder ze naar haar gansche karakter met het gewigtig getuigenis des Apostels te vergelijken; maar ten laatste bereikt uw willekeur den top; als gij beweert (1), dat in vroegeren tijd volstrekt niet onderscheiden werd, of iets slechts subjectief visioen dan wel objectieve werkelijkheid was geweest, en dat men dit onderscheid in het geheel niet heeft gekend.

O, wat hebben wij het in onze verlichte eeuw toch ver gebragt! Hoe blind en lomp waren onze vaderen! Indien nu maar niet juist de plaats, waarop zich onze tegenstander tot steun voor zijne meening beroept, geheel het tegendeel daarvan bewees!

De apostel spreekt van gezigten en openbaringen, (2 Cor. XII: 1 volgg.) bij welke hij tot in den derden hemel was opgetrokken geweest. Hij wist niet of het in of buiten het ligchaam was geschied, en had daarbij onuitsprekelijke woorden gehoord, die het geen' mensch geoorloofd was te spreken. Men ziet, ongaarne slechts en schoorvoetend maakt hij er melding van, dewijl zijne weder-

(1) Zeitst. III, 353.

partijders hem noodzaken; en ook dán nog met terughouding, en zóó dat hij zich tot bloote aanduidingen bepaalt.

Kan nu déze zinsverrukking van gelijken aard geweest zijn met de verschijning (1 Cor. IX: 1; XV: 8) toen hij den Heer zag, die hem tot apostel riep, welke verschijning voor hem innerlijk de uitwerking had, dat Gods Zoon in hem geopenbaard werd? Neen, de apostel spreekt van deze ervaring geheel anders dan van zijne geheimzinnige verrukking. Bij de verschijning op den weg naar Damascus (Gal. I: 16, 17) is geen sprake van twijfel, of hij in of buiten het ligchaam was geweest, geene aarzeling of terughouding bij het verhalen van het gebeurde, daar veeleer wat hij hier ondervonden had, onder het eerste behoorde wat hij overal de gemeenten mededeelde; (1 Cor. XV: 3), en van onuitsprekelijke woorden vernemen wij hier ook niets. PAULUS weet derhalve tusschen die verrukking van zinnen, welke zijne bevatting te boven ging, en de werkelijkheid, die hij nabij Damascus ervaren had, de werkelijkheid zijner roeping tot apostel door den werkelijken Heer JEZUS, zeer wel te onderscheiden. En evenzeer hebben de twaalven en de vijfhonderd, wanneer zij en PAULUS elkander wederkeerig mededeelden wat hun wedervaren was, zeer goed geweten of het al dan niet werkelijkheid was geweest wat zij ondervonden hadden, terwijl het tot de zaak al zeer weinig afdoet, of onze modernen nú al zeggen: het was onmogelijk; het is een visioen geweest, hetwelk men toenmaals van de werkelijkheid niet te onderscheiden wist!

Intusschen heeft de redacteur der „Zeitstimmen" sinds 1859 eene beslissende schrede gedaan, voorbij het grenspunt dier „bescheidenheid," welke hem weleer nog niet veroorloofde ons te zeggen, hoe dan toch het opstandingsgeloof der jongeren ontstaan moge zijn. Thans weet hij het,

als of hij er bij geweest was (1). Jammer dat wij zulke onleerzame scholieren zijn! Maar des apostels woorden (1 Cor. XV: 11): „Hetzij dan ik, hetzij zijlieden (de twaalven), alzoo prediken wij en alzoo hebt gij geloofd," klinken ons al te krachtdadig in oor en hart.

Niet slechts evenwel verwerpen onze rationalisten de uiterlijke wonderen, maar ook het innerlijk wonder der heilige zondeloosheid van CHRISTUS blijft bij hen niet onaangetast. Eene enkele maal, wel is waar, wordt dit vraagstuk ter zijde geschoven. Dan zegt men ons (2), „dat de Christelijke gemeente CHRISTUS slechts kent als den Verlosser, en dat het denkbeeld eener zondigheid van CHRISTUS in het vrome bewustzijn volstrekt niet kan ontstaan, wanneer de theologen maar niet de neuswijsheid hebben, den eenvoudigen vrome door schoolvragen in onrust en in twijfel te brengen." Maar het is geene neuswijsheid, als wij ons met zulke fraaije woorden niet laten paaijen. Hoe zou het ons toch onverschillig kunnen zijn, welke gedachten er in het vrome bewustzijn ontstaan of niet ontstaan kunnen? Veeleer willen en moeten wij weten — en wij stellen de vraag geenszins als eene schoolvraag — wat hier als *waarheid* moet worden geloofd en beleden. Hoe toch zou een zondaar verlosser kunnen zijn? En nu bedroeft het ons te zien, hoe een der uitnemendste verstanden onder de schrijvers der „Zeitstimmen" hieromtrent aldus waagt uit te weiden (3): Wij zondaren *zien* in CHRISTUS vlek

(1) Gelijk ons de Schrijver persoonlijk verzekerde, waagden de Zwitsersche moderne theologen het in den regel nog niet, om bijv. op de hooge feesten het eeuwenheugend geloof der algemeene Christelijke Kerk aan de wonderfeiten opzettelijk aan te randen. In Nederland is men in dit opzigt — vrijmoediger, en tevens naïf genoeg om het geheel verschil van beginsel, overtuiging en wereldbeschouwing als niet veel meer dan — *een misverstand* voor te stellen.

(2) Dogm., 137.

(3) Zeitst. II, 457.

noch rimpel. Ons, gelijk zijnen tijdgenooten, openbaart Hij het evenbeeld Gods, waarnaar de mensch geschapen is. Zijn beeld is in onze ziel innig versmolten met alles wat rein is en heilig. Maar Hij-zelf heeft den eisch niet gedaan om als volkomen zondeloos geëerd te worden. Veeleer heeft Hij, of ook JOHANNES Hem daarvan al terughouden wilde, den doop der boete van JOHANNES ondergaan. Ook heeft Hij dengene, die Hem aansprak met de woorden: „Goede meester", ten antwoord gegeven: „wat noemt gij Mij goed? Niemand is goed dan één, namelijk God."

Maar hoe is het dan toch te verantwoorden, dat men den *doop* van JEZUS door JOHANNES als historisch aanneemt, en niet de wijze *hoe* die plaats vond? En is het dan werkelijk geoorloofd 's Heeren woord tot den rijken jongeling met PÉCAUT (1) aldus te omschrijven: „Gij vergist u. Waarom Mij met dezen hoogsten naam begroet? Spaar hem voor God, wien alléén hij toekomt?" Nog eens vraag ik: Is dát geoorloofd, tegenover de boven iedere uitzondering verhevene heiligheid, waarvan JEZUS in woord en wandel zijnen jongeren den indruk gaf, die Hij zich zelven toeschreef, ja die Hij ook in het bevreemdend woord tot den jongeling stilzwijgend veronderstelt? Immers dadelijk daarop spreekt Hij van het ingaan in het koningrijk der hemelen, en als de jongeren nu verslagen voor zich zelven de vraag doen: „Wie kan dan zalig worden?" antwoordt Hij, en wel allerduidelijkst met betrekking tot alle menschen: „Bij de menschen is dat onmogelijk, maar bij God zijn alle dingen mogelijk." Hier gevoelen wij nu toch waarlijk, hoe onverdragelijk een denkbeeld het is, JEZUS *zelven* onder deze algemeene

(1) *Le Christ et la conscience*, Paris 1859, p. 268. Over dezen *volkomen consequenten* vertegenwoordiger der moderne theologie vergelijke men wat wij schreven, *Christologie*, III, bl. 202, 203.

uitspraak te begrijpen, even alsof ook Hij als mensch onmogelijk het hemelsch koningrijk kon binnengaan, en slechts God dit voor Hem mogelijk maakte. Neen voorwaar! *Hij brengt* ons het koningrijk der hemelen. Waar *Hij is*, daar is dat koningrijk nabij gekomen. En waar Hij derhalve een onverstandig roemen van zijn goed-zijn terugwees, daar deed Hij het eenvoudig dewijl Hij geen' lof van dat goed-zijn zonder erkenning van zijn God-zijn toelaten wilde.

Als wij nu terugzien op hetgeen de mannen der „Zeitstimmen" ons van JEZUS CHRISTUS leeren, zoo vragen wij: dit alzoo is uw historische CHRISTUS? Gij neemt uit de evangelische oorkonden wat u belieft, en vormt u zoo eenen geheel anderen dan den bijbelschen CHRISTUS! Want als gij ons zegt: „In CHRISTUS staat de godsdienstige mensch voor ons (1); in CHRISTUS is de godsdienst vleesch geworden (2); of ook: het christelijk principe is in Hem vleesch geworden (3); ofschoon het ook niet eenvoudig maar met hem vereenzelvigd worden mag" (4); zoo antwoorden wij; Dàt is de CHRISTUS *niet*, dien ons de apostelen prediken. Geen enkel woord der apostolische verkondiging leidt ons tot eenen CHRISTUS, in wien een bewustzijn zou leven, gelijk gij het ons schildert. Ja, reeds de uitspraken van JEZUS volgens de eerste drie Evangeliën, — die gij toch, wat den wezenlijken inhoud betreft, voor echt erkent (5) — toonen ons, zonder uitzondering, eenen geheel anderen CHRISTUS. Uit niet ééne enkele plaats van CHRISTUS' ontwijfelbaarste getuigenissen omtrent zich zelven, blijkt ons eene denkwijze en een zelfbewustzijn, gelijk gij het Hem toedicht. Integendeel; in die uitspraken, welke gij het minst aanranden kunt, wijst Hij op zich

(1) Zeitst. III, 10. (2) Ibid. I, 11. (3) Dogm. p. 21.
(4) Zeitst. II, 477. (5) Gang, p. 191.

zelven als den Zoon des Menschen, die, boven de engelen verheven, hen ten gerigte zenden en wederkomen zou in de heerlijkheid zijns Vaders, om alle volken te oordeelen (1). Gij zelven komt gaarne en dikwijls op deze voorzeggingen zijner schielijke wederkomst terug, om uit de omstandigheid dat zij niet schielijk heeft plaats gevonden het bewijs te putten, dat er in het geheel van deze zaak niets aan is, en dat alle verwachting van dezen aard als eene dwaling uit den apostolischen tijd is te beschouwen, die reeds lang is wederlegd (2). Doch oneindig gewigtiger dan deze vraag van dag en uur, — met betrekking tot welke een beroep op de bijbelplaats der duizend jaren (3) geene uitvlugt is, — oneindig gewigtiger is het onwedersprekelijk feit, dat dezelfde JEZUS, die ons allerwege den indruk geeft van een klaar en zachtgestemd gemoed, van liefderijkheid, nederigheid, wijsheid en heiligheid; dat diezelfde JEZUS, ook in de eerste drie Evangeliën, zich goddelijke waardigheid, goddelijke werken, ja goddelijk wezen toeschrijft. (4) En dit alles zou Hem nogtans niet toekomen? Dit alles zou eene lasterlijke leugen zijn geweest van een' bedrieger, of wartaal in den mond van eenen waanzinnige? Inderdaad, het is niet te verwonderen, dat het ongeloof bekennen moet, voor het CHRISTUSbeeld der Evangeliën als voor een eeuwig raadsel te moeten stilstaan (5)!

Gij weet, hoe KAJAFAS en de hooge raad óók hebben gestaan voor dat raadsel. Zij riepen als in vertwijfe-

---

(1) Marc. XIII : 32; Matth. XIII : 41; XVI : 27; XXV : 31 volgg.

(2) Zeitst. I, 140; II, 112, 256. (3) 2 Petr. III : 8.

(4) Verg. het werk: *Zur Verantw. des christ. Glaub.* Zehn Vorträge. Bazel 1861, S. 133—150 een Apologetisch geschrift, waaromtrent wij eenig nader berigt geven in de *Nieuwe Jaarbb.* van 1861, bl. 464—467.

(5) HÖRLER, p. 47.

ling: „Gij hebt zijne godslastering gehoord! Hij is des doods schuldig!" STRAUSS maakt het zich gemakkelijker, in zijne voorrede tot HUTTEN's Gesprekken. Den Piëtisten, die naar aanleiding van het SCHILLER-feest over menschenvergoding geklaagd hadden, roept hij toe, dat zij evenmin regt hebben van klagen, als het den Gracchussen bij de Romeinen gevoegd zou hebben, over een' opstand ontevreden te zijn; en in heiligschennende tegenstelling van SCHILLER met CHRISTUS, roemt hij er op dat geen der vereerders van den muzenzoon althans nog op de gedachte was gekomen hem eene bovennatuurlijke ontvangenis, opstanding en hemelvaart toe te dichten! Bij hem is het dus niet meer: Hij is des doods schuldig! Het is slechts een ijskoude hoon.... koud vuur!

Gij niet alzoo. Bij meer dan een' uwer is een trek tot CHRISTUS niet te miskennen. Gij wilt van Hem niet ontslagen zijn. Gij staat inniger tot Hem in betrekking dan de oude Rationalisten. Gij spreekt niet slechts van zijne moraal; gij blijft niet bij afzonderlijke geboden staan; gij wilt zijne wet in haar middelpunt opvatten. De liefde, die CHRISTUS voor zondaren had, is u dierbaar, en de wonderen, aan welke gij als zoodanig niet gelooft, zijn u toch gelijkenissen vol dichterlijke waarheid, die u getrouw hetzelfde beeld van CHRISTUS teekenen, dat u elders in de echt-historische trekken voor oogen treedt (1). En zijn dan ook niet voor ons, in de toepassing op onzen toestand, die wonderen zoo vele verhevene zinnebeelden?.... Ongetwijfeld, maar met dit gewigtig onderscheid, dat wij van CHRISTUS gelooven, dat Hij dit alles aan onze harten doen en in eeuwigheid voleinden zal, wat *Hij* en *dewijl* Hij het aan de ligchamen gedaan heeft; zoodat derhalve uwe redenering, alsof het ons

(1) Gang. p. 177, 187, 198; Zeitst. II, 90 volgg.

onverschillig mag zijn en ons niets nutten kan of CHRISTUS al dan niet ooit kranken genezen hebbe (1), ons eene groote dwaasheid moet toeschijnen.

Dat is het ook juist. Gij hebt den *levenden* CHRISTUS niet. Of gij al zegt: Hij leeft, en sterft voortaan niet meer; Hij leeft voort als het geestelijk hoofd zijner gemeente, en wij leven met Hem en door Hem, en zij die in Hem gelooven, hebben dood en hel waarlijk overwonnen (2), zoo zijn dat altemaal dubbelzinnigheden. En als gij eerst de ligchamelijke opstanding van CHRISTUS loochent, maar dan toch weder spreekt van de onwederstaanbare magt, met welke CHRISTUS zich aan PAULUS heeft geopenbaard om Hem tot zijnen apostel onder de heidenen te wijden; van de kracht waarmede Hij dit onbuigzaam gemoed aangegrepen, dezen sterken geest overweldigd en tot de hoogste extase opgevoerd heeft; als gij daarin het krachtdadigst getuigenis vermeent te vinden voor de graf- en doodoverwinnende levenskracht van den levenden CHRISTUS (3), dan is ook dát niets anders dan eene door en door dubbelzinnige redenering. Gij bedoelt toch niet, dat CHRISTUS *persoonlijk eeuwig leeft en werkt;* want ware dàt uwe meening, zoo zoudt gij het wel eenmaal onverbloemd verklaren. Gij be-

---

(1) Gang, 201.

(2) Ibid., 199. Dogm., 141, 142.

(3) Zeitst. III, 356. Een bewijs van deze oneerlijkheid, die de taal gegeven schijnt te achten om de gedachte te verbergen en de armoede aan zaken bedekt door holklinkende phraseologie, vindt men o. a. in de bekende Paaschpreek van H. LANG, over 1 Cor. XV: 55-57. Men vergelijke bij geheel deze § den voortreffelijken *Brief* aan den laatstgenoemden van K. PFEIFFER, onder den titel: *De moderne wereldbeschouwing*, uit het Hoogd. vertaald door G. BARGER, Utr. 1861, een stuk, waarvan de lezing uitnemend geschikt is, om wie nog zien *willen* eindelijk de oogen te openen voor den afgrond, door het moderne ongeloof voor de theologie en de kerk des Heeren gegraven.

doelt veeleer, dit stemt gij ook wel toe, dat zijn *geestesbeeld* leeft. „Zijne lieve gestalte" (men zou immers meenen een minnelied van GÖTHE te lezen?) — zijne lieve gestalte, zegt gij, werkt steeds voort in ons gemoed, *geheel afgezien van eene existentie van* CHRISTUS *op zichzelven* (1). CHRISTUS, zoo als Hij was; het beeld zijns levens, de verwezenlijking der godsdienst in Hem als voorbeeld, dát werkt nu nog als geesteskracht in onze harten (2)." Van zijn voorbeeld spreekt gij telkens, niet met betrekking tot afzonderlijke deugden, maar wat aangaat „zijne innige vroomheid, zijne eenheid met, zijne zaligheid in God." Doch al bezigt gij ook de sterkstsprekende uitdrukkingen, gij kunt uw „geestesbeeld" van CHRISTUS niet tot persoonlijk leven verheffen. Wanneer daarom iemand uwer predikt: „Laten wij met eene reine NATHANAELSziel eenvoudig, innig, kinderlijk gelooven aan den Heere JEZUS CHRISTUS, en in levend geloof Hem ons toeeigenen" (3); zoo zullen wij niet kortaf van dezen prediker zeggen: hij spreekt onwaarheid. Maar wel zouden wij hem bidden willen het ernstige gevaar te bedenken, dat er in ligt om den eenvoudigen waarheidszin voor de eenvoudige beteekenis der woorden steeds meer en meer te verstompen, al willen wij van hemzelven gelooven, dat zijn hart CHRISTUS zoekt. De CHRISTUS evenwel, dien hij meent gevonden te hebben, is niet de CHRISTUS, die ons door de apostelen verkondigd wordt.

Maar waarom kunt gij dan toch den CHRISTUS niet aannemen, zoo als Hij ons gegeven is? Waarom zou Hij juist alzoo de historische CHRISTUS niet kunnen zijn? Gij zegt immers zelven: de Schrift is de kenbron van

(1) Zeitst., III, 364. (2) Ibid. I, 93; II, 459, 479.
(3) H. HIRZEL, die Himmelsleiter des Gebets, 1860, p. 15.

het christelijk principe (1); ja, nog sterker: de Schrift is de oorspronkelijke, *éénige* en toereikende kenbron voor datgene wat christelijk is (2). Met dat *éénige* evenwel moet het toch niet zoo geheel in orde zijn. Ten minste, gij ontleent aan deze bron niet wat zij geeft, maar gij hebt iets anders, wat zij niet geeft, en dus door u uit eene andere bron moet geschept zijn. Gij teekent ons een CHRISTUSbeeld, dat niet overeenkomt met dat der Evangeliën, en gij kunt het dus — al beweert gij het tegendeel — niet uit de Evangeliën verkregen hebben. Gij bereidt u een extract, gij distilleert u eenen CHRISTUS, terwijl gij van dátgene, wat gij zijn geestelijk wezen heet, afzondert wat de oorspronkelijke getuigen nogtans daarvan onafscheidelijk verklaard hebben. Gij hebt het dus bij u zelven reeds uitgemaakt, wat CHRISTUS alleen maar kán geweest zijn. Uit uw eigen zelfbewustzijn construeert gij het zelfbewustzijn van CHRISTUS. Gij hebt het vooruit vastgesteld, dat Hij in den grond gelijk van aard is geweest met alle anderen, en daarnaar gaat gij nu te werk (3). Zeer te begrijpen dus, dat gij uitmonstert wat in Hem ongelijksoortig is met alle anderen. Dit staat bij u vast, vóór gij tot de bronnen gaat. Ja, de bron

(1) Dogm. p. 25. (2) Ibid., p. 126.

(3) Zeitst. I, 96. De toepassing van het hier gezegde op de geschriften der Heeren POELMAN, LOMAN, MODDERMAN en andere mannen ten onzent kan gerustelijk aan den lezer worden overgelaten, die in de litteratuur van den dag op dit punt niet geheel vreemdeling is. Zeer teregt schrijft ter bestrijding van den eerstgenoemde N. VAN DER TUUK, in zijn *Schibboleth of Sibboleth*, II bl. 32: „Indien zulk een persoon als JEZUS CHRISTUS geen wonderen heeft *kunnen* doen, dan is ook het beeld valsch, dat ons in de Evangelien van Hem bewaard is; maar is dat valsch, hoe zijn dan toch wel die eenvoudige Galileesche visschers er toe gekomen een object te schetsen, dat hunne eigene subjectiviteit zoo oneindig ver overtreft! Dat is mij een wonder, grooter dan al de wonderverhalen des Bijbels. Aan de oplossing daarvan beproeve eens de moderne theologie hare krachten! Doch zij zal het wel laten, want haar levende God is zoo klein.

der historische waarheid hebt gij in u zelven.... Dat is Rationalisme!

Maar welk eene zonderlinge handelwijze is dit dan toch! Er wordt toegestemd, dat in CHRISTUS iets nieuws is gegeven; dat de oorkonden, die van dit nieuwe getuigen, *zonder uitzondering* op den bodem rusten dezer (wondergeloovige) voorstellingswijze, zoodat wij aangaande JEZUS geen berigt of mededeeling hebben, die niet in dit „kader" gevat is (1); en nogtans wilt gij dit nieuwe niet leeren kennen uit het nieuwe, maar het afmeten naar het oude! Gij wilt het aan de gedachten van den ouden mensch toetsen! Waarom dan dit? — Als wij tot den grond dezer handelwijze doordringen, en daarmede tot den grond der leer van de „Zeitstimmen" over CHRISTUS, bevinden wij dat de modernen aan geene *wonderen* gelooven, dewijl zij geenen *God* hebben, die wonderen doet; geenen Vader, die zijnen Zoon zenden kon.

C. GOD EN ZIJNE WONDEREN.

Zij erkennen geene wonderen. Wel doen zij somwijlen, alsof zij zich met de vraag of er al dan niet wonderen zijn volstrekt niet in willen laten (2); maar die *eerlijk* voor hunne meening uitkomen, zeggen het met ronde woorden: „de wetenschappelijke beschouwing der geschiedenis sluit het wonder buiten (3); de wetenschap leidt uit het geloof het wonder af (als voorstelling namelijk), en niet uit het wonder het geloof." Wie zoo spreken, behoeven althans geenen apologeet van het Christendom tegen te werpen: het resultaat van uw onderzoek staat *vooraf* reeds bij u vast (4). Waarlijk, dit kan bij de meest voorin-

---

(1) Zeitst. I, 354. (2) Gang, 180. (3) Zeitst. III, 222.
(4) Ibid., 1, 238.

genomene Apologetiek in geen' hoogeren graad het geval zijn, dan waar hier als een axioma vóór alle onderzoek wordt verklaard: een wonder kàn er niet zijn, dàt staat vast! — Zeker hebben zij, die zoo spreken, voor hunne operatiën een ruim veld ten dienste. Zij kunnen zich er op beroepen, dat de moderne denkwijze, die zich tegen het wonder verheft, zoo wijd verbreid is (1); en zoo zeggen zij ook, wat echter meer hard klinkt dan waar is: geen dragelijk bewerktuigd individu gelooft in het dagelijksch leven meer aan wonderen (2). Of dit in allen gevalle voor de waarheid der zaak nog wel beslissend zou zijn, is volstrekt niet bewezen. Dat toch gansche tijdperken in dwaling verkeeren kunnen, toont het wonder*zuchtig* tijdvak der middeleeuwen. Zou dan de wonder*schuwende* nieuwere tijd een privilegie tegen de dwaling bezitten?

Dit althans, wat de *Zeitstmimen* zoo vaak herhalen: wonderen zouden slechts daden zijn van Gods willekeur, met welke Hij in den loop der natuur ingrijpen en den zamenhang harer wetten verbreken zou (3); of ook wat HÖRLER zegt: „het wondergeloof vooronderstelt eenen menschelijk-beperkten God, die zijne schepping, waar zij voor bijzondere doeleinden ontoereikend wordt bevonden, verbetert (4)," is voorzeker, hoe dikwerf het ook beweerd wordt, steeds even onverstandig.

Wij worden er te meer van doordrongen, dat de modernen geen privilegie tegen de dwaling hebben, als wij nagaan hoe zij van den oorsprong des Christendoms spreken. Zijn

---

(1) Zeitst., II, 50. Hoezeer ook onder ons de *principiëele* loochening der mogelijkheid van het wonderbare eene onmiskenbare eigenschap is der moderne theologie, is overtuigend aangewezen door Dr. DOEDES, in zijne Openingsrede *De moderne theologie eenigzins toegelicht*, Utr. 1861, bl. 10 en verv.

(2) Zeitst., 51.

(3) Ibid., II, 298, 422, 463.

(4) Bl. 77.

ontstaan, zoo heet het (1), mag niet kortweg een wonder worden genoemd. Men moet veeleer teruggaan tot de wereldhistorische omstandigheden, onder welke het verschenen is; het oog slaan op de wegen, langs welke het ingeleid en verbreid is geworden; met één woord, de oorzaken die tot zijn ontstaan medewerkten nasporen, en zóó begin en wezen des Christendoms, zoo ver het maar immer geschieden kan, zoeken te verklaren. Goed! Maar wanneer nu deze verklaring eens aantoonde, dat onder al die verklaarde omstandigheden het Christendom, of liever de Heer JEZUS CHRISTUS zelf als iets dat onverklaard, dat een wonder is, blijft bestaan? — Doch zoo zullen wij het niet mogen nemen. Men stemt ons wel toe, dat er in het Christendom iets nieuws is te erkennen, doch dat nieuwe is daarom toch niet iets, dat *van buiten* in den kring van den eindigen menschelijken geest is getreden en daarmede in aanraking komt, maar het ontstond als eene openbaring uit den dieperen, tot dusverre nog niet ontsloten grond des menschelijken geestes *zelven* (2).

Hier ontmoeten wij nu weder het echte Rationalisme, daar het, in tegenspraak met het woord der Schrift, den geest — den menschelijken, zonder onderscheiding van den goddelijken geest — voorstelt, als in en door zich zelven bezittende, wat wij uit de Schrift weten dat wij in CHRISTUS *ontvangen* hebben, als ons van God *uit genade geschonken* (3). Doch onze filosofen verklaren het ook voor een gemis aan geschiktheid om streng afgetrokken te kunnen denken, als men telkens weder het

---

(1) Zeitst. III, 223.

(2) Zeitst. III, 225. Hetzelfde wordt m. a. w. ten onzent geleerd bijv. door den Hoogl. L. W. E. RAUWENHOFF, in zijne Redevoering: *Christendom en Menschheid*, Leiden 1860 en door den Hoogl. A. KUENEN in zijn Opstel over *het Supranaturalisme*, enz. *Godgel. Bijdr* van 1860 bl. 708 en verv.

(3) 1 Cor. II : 12.

waarlijk bovennatuurlijke, het rein geestelijke, als iets *uiterlijk* bovennatuurlijks beschouwt. Dat uiterlijke zal hier toch niets meer zijn, dan eene inkleeding der fantasie (1)!!

Rond en open hebben wij dus hier de verklaring, dat het wonder slechts een gewrocht is onzer verbeelding. Wij vragen echter: kán het dan niet zijn, dat het *waarlijk* bovennatuurlijke ook als iets *uiterlijk* bovennatuurlijks te voorschijn trede, dat wil zeggen, dat het zich openbare op eene wijze, die boven de gansche aardsche natuur, in het bijzonder boven de nog onverheerlijkte, onverlichte en onvernieuwde menschelijke natuur zich verheft? Waarom zou dit volstrekt niet zijn kunnen? Van waar hebt gij de voorgewende zekerheid, dat de hoogste immer mogelijke vorm des bestaans in hemel en op aarde, in tijd en eeuwigheid, juist die is des menschen, gelijk wij hem kennen aan deze zijde des grafs? En dit is het toch, wat gij overal als grond uwer redenering stilzwijgend vooronderstelt, hoe bodemloos en onbewezen overigens zulk eene meening ook zijn moge. Waar gij, over het geheel, de bijbelsche geschiedenis wilt getoetst hebben volgens de anders overal geldende begrippen en ervaringen, en naar dezelfde wetten van het denken, die op elk ander gebied van historisch onderzoek als afdoende worden erkend (2), daar weten wij vooruit, wat het resultaat zijn moet, als zich onder die begrippen het axioma bevindt: wonderen zijn onmogelijk. Maar wij vragen u, hebt gij regt tot dit axioma? Hoe zult gij het staven, dat onze zwakke menschelijke bestaansvorm de hoogst mogelijke en denkbare is? En bewijst gij dit niet, maar beweert gij het slechts, en meet en oordeelt gij nogtans CHRISTUS volgens onzen mensche-

---

(1) Zeitst. III, 226.

(2) Zeitst. I, 297; II, 63.

lijken maatstaf: doet gij dan wel beter, dan hij die de gezigtkunde naar muzijkale wetten, de zoölogie naar botanische regelen, des vlinders leven naar dat der rups mogt willen beoordeelen, en voor onmogelijk verklaren zou wat zijne beperkte maat te boven ging? Wij doen zoo niet, omdat wij het voor dwaas houden.

Gij zoekt, wel is waar, de kracht van dit ons argument te breken met te zeggen: als zulke analogiën werkelijk iets ten gunste van het wonder bewijzen zouden, moest men eenen boom kunnen aanwijzen, die begint te loopen als een dier, of een dier, dat begint te spreken als een mensch (1). Maar deze goedkoope aardigheid is slechts eene ongepaste uitvlugt. Het is vóór alles de vraag: *Zijn* er wezens van eene hoogere orde, van rijkere, meer ontwikkelde krachten des levens, dan de planten, of ook dan het dier? Nu ja, dàt kan niemand ontkennen. Maar dan kan men evenmin loochenen, dat het wezen, hetwelk met vrije beweging in het plantenleven optreedt — dus het dier — als een wonder onder de planten staat; als een verschijnsel, dat zich uit de wetten van het plantenleven niet laat verklaren. En evenzoo is de verhouding van den mensch tot de redelooze dieren. Evenzoo wederom staat CHRISTUS boven ons menschen, die van beneden zijn. Of waarom zou dit laatste onmogelijk zijn? Van waar hebt gij de bevoegdheid, om van den mensch, en wel van den zondigen en sterfelijken mensch, te stellen dat hij absoluut op den laatsten, hoogst denkbaren trap is geplaatst, en alzoo te spreken: tot hiertoe en niet verder? Met welk regt beslist gij, dat geen wezen van eene hoogere orde, dat geene krachten eens volkomeren levens dan des men-

(1) Zeitst. III, 363.

schen kunnen optreden in deze onze lagere sfeer? Waarom, vragen wij nogmaals, zou dit onmogelijk zijn?

Gij antwoordt (1): het dierenleven bestaat, nevens het onbelemmerd voortdurende plantenleven, als iets blijvends, dat zich gestadig ontwikkelt; waartegenover het wonder als iets vreemds komt en weder verdwijnt. Doch eene ernstige bedenking is dit toch wel niet. Als wij toch het bijbelsch wonder opvatten in zijn middelpunt, den wonderbaren persoon van CHRISTUS, al het vroegere en latere als voorbereiding of als uitvloeisel van dat middelpunt aanzien, en het geheel in verband brengen met het groote einddoel, een leven der volle verlossing van zonde en dood, oordeelt gij dan niet dat dit óók iets blijvends, ja het éénige eeuwig blijvende is? — Neen, zegt gij; gelijk het komt, zoo gaat het. En dewijl gij er met eigen oogen niets van gezien hebt, legt gij hun die het wèl gezien hebben misleiding en spel der verbeelding ten laste!

Het meest echter wekt het bijbelsche wonder uwe ergernis, doordien het, zegt hij, waar het zich vertoont, de eigenaardige wetten van natuur en wereldorde verbreekt en opheft (2). Maar ziet gij dan niet, dat hetzelfde plaats vindt bij de verschillende lagere schepselensoorten dezer aarde, in hare verhouding onderling en met betrekking tot den mensch? Wel blijven de planten nevens de dieren bestaan, doch niet zonder dat zij een veelvuldig verbreken en opheffen harer eigenaardige levenswetten te lijden hebben. Hetzelfde ondervindt het dier van den mensch. En niet slechts moet het eene schepsel het andere tot voedsel verstrekken, maar ook in andere opzigten dienen zij noodzakelijkerwijze elkander, al hetwelk niet geschiedt zonder merkbare inwerking op elkander. In engeren of in ruimeren zin *assimileert* het een zich ge-

(1) Zeitst. III, 363. (2) Ibid.

durig het ander. Op hooger gebied wordt iets gelijksoortigs in het raadselachtig woord des Heeren bedoeld: „Die mijn vleesch eet, en mijn bloed drinkt, die heeft het eeuwige leven. Die mij eet, zal leven door mij (1)." Ook hier wordt op eene *assimilatie* gedoeld, ofschoon in die beteekenis, dat *wij* moeten gelijkvormig worden aan *zijn* verheerlijkt ligchaam (2). Wie dit verwerpt — ik bedoel nu alleen de eindelijke verheerlijking der verlosten — matigt zich ten opzigte van den mensch aan, wat hij niet zou durven met betrekking tot de rups; te weten, hij loochent de mogelijkheid zijner herschepping tot eenen hoogeren vorm van bestaan. En waarom? Dewijl hij zoo iets bij den mensch nooit heeft aanschouwd, gelijk hij het wèl gezien heeft bij de rups, en omdat hij hen, die het aanbreken van den nieuwen dag beleefd hebben, van misleiding en spel met hunne verbeelding beschuldigt.

Op zulk een' zwakken grond eener onbewezene willekeurig aangenomen stelling berust de loochening der wonderen. En zij, die zulk een armzalig fondament hebben voor hunne eigene meening, ontzien zich nogtans niet van hen, die zich ten gunste der bijbelsche wonderen verklaren, te beweren dat zij er veel voor geven zouden, als de wonderen maar weg waren (3)! Dit nu is weder eene van die stoute verzekeringen, met welke zij der halfheid schrik aanjagen en hunne blinde aanhangers imponeren. Als zij echter uit het geringe gevolg der wonderen nieuwen twijfel aan hun historisch karakter willen afleiden, ja zich de avontuurlijke bewering vermeten: het voorgewende doel, geloof te wekken, bereiken de wonderen *nooit en nergens!* dan wordt met dit laatste de evangelische geschiedenis te openbaar in het aangezigt geslagen, om ons daarbij langer op te houden; en wat het

---

(1) Joh. VI: 54, 57. (2) Filipp. III: 21. (3) Zeitst. III, 339

eerste betreft, het *geringe gevolg*, vergeten zij dat het óók een gevolg is, hoewel dan een droevig gevolg, wanneer de weêrstrevig gezinden zich verharden tegen het koningrijk der hemelen, dat hun nabij was gekomen, en JEZUS over Chorazin en Bethsaida het wee u! moet uitspreken.

Vraagt gij nu: Als men er eenmaal toe komt om wonderen aan te nemen, waar is dan de grens, en wat zijn de kenteekenen, waaraan men het wonder, dat historisch is, kan onderscheiden van het wonder dat slechts mythe is (1)?.... Ik stem zonder aarzelen toe, dat deze vraag tot dezulken behoort, die het moeijelijkst te beantwoorden zijn. Volgens mijne overtuiging zeker hebben velen het zich ten onregte tot gewoonte gemaakt, om de wonderen uit den tijd der kerkvaders, en ook andere wonderen, zóó minachtend te behandelen, alsof het ware uitgemaakt, dat daarmede in geen geval iets historisch kan verbonden zijn. Hiermede wil ik echter niet gezegd hebben, dat alles van dien aard zoo maar voetstoots en zonder eenige kritiek aangenomen moet worden. Maar hier, gelijk bij vele andere historische vragen, is het uiterst moeijelijk, de zaak geheel in het juiste licht te beschouwen. Niets is voorzeker ligter, dan alles vooruit maar te verwerpen; doch of dit ook het beste heeten mag is zeer te betwijfelen. Veeleer komt het hier op eene naauwlettende toetsing en schatting der *bronnen* aan. En nu geven de bijbelsche bronnen een zoo indrukmakend getuigenis van de wonderen, welke zij vermelden — ik herinner slechts aan de opstanding van CHRISTUS, wat trouwens volgens het oordeel der „Zeitstimmen" zelven het beslissende punt is (2), — en zij doen het in zoo onlos-

(1) Zeitst. III, 339.

(2) Zeitst. III, 349.

makelijken zamenhang met de wonderbare woorden der waarheid die zij prediken, en als een zoo onafscheidelijk deel van het groote verlossingswerk Gods, dat wie zich onderwinden het oordeel der verwerping over de wonderen der Schrift uit te spreken, de absolute *zekerheid* behooren te bezitten van hunne volstrekte onmogelijkheid; *eene zekerheid, die door onze tegenstanders nog nooit uitgemaakt is.*

Als wij echter aan eenen God gelooven, die wonderen doet, huldigen wij daarmede geenszins een Judaïsme in het Christendom, en gelooven wij ook niet dat God, daar Hij wonderen doet, met zich zelven in tegenspraak komt en een God van willekeur is (1). In het algemeen zijn wij niet zoo stoutmoedig in het demonstreren, waar het God en goddelijke dingen betreft. Wij zijn ons zelven te zeer bewust, welk een uiterst klein gedeelte van Gods heerlijke, wijze en heilige ordeningen wij kennen; en waar ons dan een feit, dat zich uit den gewonen loop der dingen niet verklaren laat, met zoo overweldigende kracht betuigd en verzekerd wordt als 's Heeren opstanding, stellen wij in den geloove vast, dat hier eene hoogere Godsbeschikking heeft plaats gevonden. Zóó gelooven wij aan eenen God die wonderen doet; dat is, wij gelooven aan eenen God, die *weet* wat Hij doet en *Heer* is zijner schepping.

Wat intusschen hieromtrent de meening is der mannen van de „Zeitstimmen" is bezwaarlijk juist te bepalen. Deïsten zijn zij niet. Heeft RUMPF ook al in dezen zin de stem verheven, zoo wordt die stem niet meer vernomen. Pantheïsten willen zij echter ook niet genoemd zijn, terwijl zij veel spreken van de zuivere geestelijkheid (spiritualiteit) Gods (2). Het komt er nu maar op aan, welke spiritualiteit

---

(1) Zeitst. II, 51, 370,

(2) Zie daarover de fijne en scherpe kritiek in het Kirchenblatt für die reformierte Schweiz, 1860, No. 16 en 17.

zij dan leeren. En nu lezen wij bij hen aldus: „God is *de* geest. Dit is de grondslag der christelijke Godsidee. De betrekking tot God kan derhalve slechts de betrekking des geestes tot den geest zijn (1). Het christelijk principe eischt, dat God eenerzijds van de wereld wezenlijk onderscheiden, anderzijds der wereld inwonende zij (2). Dit onderscheidenzijn Gods van de wereld wordt uitgedrukt door zijne spiritualiteit, en Gods inwonen der wereld door zijne alomtegenwoordigheid; zoodat wij het volkomen begrip van God dus bepalen kunnen, dat Hij is de alomtegenwoordige geest." En nu wordt het begrip der spiritualiteit Gods nader zóó omschreven, dat daaabij alle denkbeeld van natuurmagt, blinde kracht, enz. wordt buitengesloten; daarentegen verkondigd, dat God is het scheppende denken, het *zelfbewuste*, in de wereld zich zelf verwerkelijkende verstand (3). Elders noemen de „Zeitstimmen" Hem evenzoo: de alles doorziende scheppende Intelligentie (4).

Doch wie zich over zulke verklaringen mogt willen verheugen, in de meening dat zij voor ernst mogen worden opgenomen, ziet zich door geheel tegenovergestelde betuigingen weder te leur gesteld. Vooral wordt de uitdrukking *persoonlijkheid Gods* op het stelligst verworpen. Eene buiten- en bovenwereldlijke Persoonlijkheid is ondenkbaar en vol tegenstrijdigheid, wordt ons gezegd (5). God is geene individuële persoonlijkheid, maar de oneindige Geest, werkende in des menschen geest, als des eindigen (6). Den God — zoo betuigen zij rondweg — gelijk het voorgeslacht Hem beschouwde, te weten als eene bovenwereldlijke *zelfbewuste* Persoonlijkheid, hebben wij niet meer (7). Het

(1) Gang, p. 11. (2) Dogm. p. 34. (3) Dogm. p. 42.
(4) Zeitst. III, 264. (5) Dogm. p. 48. (6) Zeitst. II, 80
(7) Ibid. II, 447.

zelfbewustzijn, in den zin zoo als dit woord algemeen wordt begrepen, ontzegt men aan God zeer nadrukkelijk (1). Maar, zoo vragen wij, hoe kan dan iemand, die geen zelfbewustzijn heeft, een doel of plan hebben, liefde en genade oefenen? — Hoe kan men nú eens zeggen, dat God het zelfbewuste, in de wereld zich verwerkelijkende verstand is, en dan weder beweren, dat Hem geene zelfstandigheid toekomt? — Eindelijk: Hoe kunnen menschen, die met zich zelven zoo plomp in tegenspraak zijn, zich willen opwerpen tot leeraars eener hoogere wijsheid? — —

Welligt echter zal de strengere denker onder hen ons beter onderrigten. God is geestelijk Wezen, Geest, zoo lezen wij (2), maar niet *een* geest, niet een reëel, denkend, wetend en willend subject, geene persoonlijkheid. Dat toch zijn begrippen, waartoe een aanwezen, dat binnen tijdsruimte is besloten, ligchamelijke individualiteit behoort. Geest, zoo als wij dien kennen, komt eerst in de ligchamelijkheid tot zich zelven. Persoonlijkheid is onafscheidelijk van afzondering, begrenzing, eindigheid binnen de perken van ruimte en tijd. Bewustzijn ontstaat door beweging van niet-weten tot weten, en omvat telkens slechts *één* object; evenzoo de wil (3). Hiermede overeenkomstig lezen wij in de *Zeitstimmen*: Een persoon behoeft eene bepaalde standplaats (4). Worden nu de begrippen zóó omschreven, dan ziet gij dat de toepassing daarvan op het wezen Gods niet aangaat. Wel verzekeren onze filosofen, dat zij slechts in het belang der reine spiritualiteit Gods het overbrengen van eindige, nog te menschelijke vormen op den Oneindige verhoeden

---

(1) Zeitst. II, 455.
(2) Kirche der Gegenwart 1849, p. 44, 51, 56.
(3) Kirche der Gegenw. p. 46, 48, 51, 53.
(4) Zeitst. II, 448.

willen (1). Maar doen zij daarmede der waarheid regt wedervaren?

Wij ontmoeten, waar men poogt met eene positieve leer ons onder de oogen te treden, ergens de uitdrukking: „Niets is grens of eindpaal voor het goddelijk wezen; alles is voor Hem doorzigtig (2).” Maar, vragen wij, ziet Hij er dan, naar uwe overtuiging, werkelijk dóór heen? Mogen wij dit uw beeld des goddelijken wetens als ernst opvatten? Bij deze gelegenheid ontwaart men, hoe weinig op de geliefde onderscheiding tusschen voorstelling en begrip is te bouwen. Ten aanzien der beslissendste punten zelfs worden wij met voorstellingen en beelden bediend; slechts met andere dan de gewoonlijke, en menigmaal met zulke, die voor geestrijker gelden, daar zij ijler en lediger zijn. Zoo moeten ook deze filosofen aan de beeldrijkheid van al ons menschelijk denken en spreken hunne schatting betalen! Doch het is de vraag: wordt ons alzoo toch vergund van een *weten* Gods te spreken? Het zou zoo kunnen schijnen, als wij lezen: de mensch weet van zichzelven, dat hij voor den Absoluten volkomen doorzigtig is, door den Absoluten absoluut gekend wordt (3). En niettemin vinden wij nergens uitgesproken, dat het Absolute, of veeleer dat *God* van eeuwigheid zich zelven en van al zijn doen zich bewust is. Eerst in den mensch, zegt men, komt dit tot stand. Eerst voor den eindigen geest is God een Gij, staat hem als een Ik tegenover, het eindige Ik tegenover als een Gij (4). Derhalve — zooverre het mogelijk is deze subtiele spreekvormen te verstaan, — komt het dáárop neder, dat de absolute causaliteit, die in zich zelve zonder wetenschap is, werkt

(1) Zeitst. III, 264. (2) Kirche der Gegenw., p. 45, 52.
(3) Kirche der Gegenwart, p. 61. (4) Ibid. p. 63.

op het ontstaan van weten en willen in de eindige persoonlijkheden, en dat men haar dus, in zooverre zij bewustzijn werkt en tot het eindige bewustzijn in betrekking staat, ook zelve een bewustzijn kan toeschrijven, ofschoon zij dit, geheel op zich zelve beschouwd, *niet* heeft. Hier blijft dan nu evenwel de groote en alwijze gedachte der Schepping over, zonder Een' die haar *denkt* van alle eeuwigheid aan; en wij stuiten op meer andere onbegrijpelijkheden, die als bloote voorstellingen reeds, maar in grooteren nadruk nog als geloofsartikelen, voor het minst even moeijelijk en dan nog minder redelijk zouden zijn dan de christelijke.

Doch hoe ver gaat in het algemeen het regt om het gebruik van uitdrukkingen, die voor het menschelijk weten gelden, in de toepassing op het wezen Gods te verbieden? Dat zulke uitdrukkingen ten aanzien van God in geenen deele *voldoende* zijn, moet iedereen toegeven. De uitdrukking persoonlijkheid is bovendien ook niet bijbelsch; en kón zij werkelijk slechts de in het ligchamelijk organisme begrensde individualiteit beteekenen, zoo zou niemand haar op God willen overdragen. Ook komt de volheid der christelijke leer nog niet geheel tot haar regt, wanneer slechts in het algemeen van persoonlijkheid Gods wordt gesproken. Maar dit brengt ons daarom toch niet verder, dan dat wij even zoo wel een *onderscheid* erkennen tusschen menschelijk en goddelijk weten (verg. 1 Cor XIII: 12), als wij niettemin aan de noodzakelijke *analogie* blijven vasthouden.

Hij, die de wereld met zoo doeltreffende wijsheid geordend heeft, moet Hij niet van zich zelven en al zijn doen *oorspronkelijk* bewust zijn? Gij modernen, noemt Hem reeds de alles doorziende Intelligentie; en dat zou nu eene Intelligentie zijn, die zichzelve niet kende? Dat zijn weten een oneindig hooger dan het menschelijk weten zijn moet,

staat vast. Dat intusschen van alle menschelijke zielswerkzaamheden het *weten* nog datgene is, wat de naaste analogie voor onze voorstelling oplevert, blijven wij volhouden. Als onze geloofsbelijdenis getuigt van eenen God, die van eeuwigheid van Zich zlven en al zijn doen bewust is, zoo is dat de waarheid, gelijk *wij* haar bevatten kunnen. Wij gevoelen, dat het zoo zijn *moet*, dewijl God anders geen God zou zijn. *Hoe* het echter zoo is, *hoe* het weten Gods op zich zelf gesteld is, weten wij *niet*, omdat wij geen God zijn. Onbegrijpelijk nogtans is het, hoe iemand zich zelven en anderen tracht diets te maken, dat de gekunstelde filosofische spreekwijzen van het ideale Zijn des Absoluten en wat des meer zij, duidelijker inzigt geven van het goddelijk wezen, dan de eenvoudige belijdenis des christelijken geloofs.

Het voorgaande vervult ons niet met het grootste vertrouwen, ten aanzien der verzekering: Bij HEGEL leert men van den geest waarlijk geestelijk denken (1); dat is, zoo als later verklaard wordt, met opheffing van álle zinnelijke voorstellingen. Doch ik moet hier ter plaatse eene redenering mededeelen, uit welke blijken kan in hoeverre onze modernen werkelijk eenig regt hebben, om de beschuldiging van Pantheïsme van zich af te wijzen. Gods wezen, zoo lezen wij (2), is de streng en rein opgevatte bovenzinnelijkheid, bovennatuurlijkheid, bovenwereldlijkheid, dat is de reine spiritualiteit. Zoo is God het in zich één en ondeelige, tijd- en ruimtelooze, dat is spirituëele Beginsel, de scheppende Oer-grond der wereld, de gezamenlijkheid van hetgene in tijd en ruimte bestaat en geschiedt. *In* de wereld werkzaam, eeuwig en alomtegenwoordig, is Hij *naar Zijn gansche wezen* volstrekt buiten de wereld, in

(1) Zeitst. I 336.

(2) Zeitst. I, 351.

tegenstelling van elke pantheïstische opvatting, die Hem op grovere of fijnere wijze met de wereld identificeert. (Zoo wordt dan ook gezegd (1): Door het godsdienstig procès wordt het Rijk Gods in de wereld, maar niet God-zelf verwerkelijkt). Doch juist daarom is Hij *niet* in gelijken zin als *in* de wereld ook *buiten* haar, maar gelijk Hij *in* haar werkt en is, is en werkt Hij *niet ook buiten* haar.

Maar, vraag ik, wie strijdt dan toch hierover? Dáárop komt het aan, of al dan niet erkend wordt, dat God, gelijk Hij buiten de wereld is in zich zelven, van eeuwigheid zich zelven *bewust* is. Doch hooren wij verder!

Een Buiten de wereld in dézen zin, zoo zegt men ons, is een houten ijzer, een tijd buiten den tijd, eene ruimte buiten de ruimte, eene zinnelijkheid buiten de zinnelijkheid, kortom eene wereld buiten de wereld, of eigenlijk slechts eene hoogere étage der wereld zelve. Dit is echter slechts de zinnelijke voorstelling, zegt men, die het binnenwereldlijk maar bovenzinnelijk werken Gods opvat als een in deze wereld zich openbaren, een ingrijpen van een' God, dien men zich voorstelt als ergens buiten de wereld aanwezig; als een laten instroomen van krachten eener andere wereld in deze wereld; of ook als een aantrekken en opvoeren van den mensch uit deze in eene andere wereld. De levende godsdienstigheid corrigeert intusschen zich zelve, terwijl zij God als alomtegenwoordig vasthoudt en aan het hart ondervindt.

Dit laatste doet zij voorzeker; doch zij corrigeert daarmede in geenen deele zich zelve, maar den bediller die haar corrigeren wil. Zij houdt toch gelijkelijk vast, eensdeels dat God alomtegenwoordig is — wie verkondigt dit magtiger en meer overweldigend dan de gansche

(1) Zeitst. I, 352.

Schrift? — en dan, dat deze groote waarheid wordt aangevuld door die andere waarheid, welke onze filosofen kortzigtig vergeten, de waarheid van 's Heeren gebedswoord: Onze Vader, die *in de hemelen* zijt. Ja, in de hemelen, en wel als in eene hoogere étage der wereld, zoo konden wij zonder bedenken zeggen, indien de uitdrukking hier niet een' eenigzins belagchelijken klank had, om den wille waarvan zij welligt juist door de schrijvers der „Zeitstimmen" is gekozen geworden; waarom wij dus liever zeggen: op een' hoogeren *trap* der wereld, waar God zijne tegenwoordigheid nog in een' hoogeren glans openbaart.

Of is dit een denkbeeld, welks onhoudbaarheid bewezen zou zijn? Men zegt het ons menigmaal. Ja, de redacteur der „Zeitstimmen" heeft voor niets geweldiger bazuingeklank, dan tot het steeds op nieuw verkondigen der bewering, dat eigenlijk aan de ontdekking van COPERNICUS alles hangt. COPERNICUS heeft de immanentie Gods ook aan gindsche zijde ontdekt. Door hem voorgelicht heeft de nieuwere tijd blikken in het heelal geslagen, die PETRUS en PAULUS nog niet hadden gedaan. Met de Copernicaansche wereldbeschouwing is het onderscheid tusschen hemel en aarde weggevallen, de aarde een hemelligchaam geworden, en daardoor de hemelvaart gelijk de wederkomst van CHRISTUS tot eene onmogelijkheid gemaakt (1)!

Ik kan niet ontveinzen, dat zulke kwakzalverachtige buitensporigheden op mij dikwerf, bij al het treurige, eenen werkelijk komischen indruk maken. Is het niet als of van onze zijde nog altijd geleerd werd, dat de zon zich rondom de aarde beweegt? In waarheid, wat grenzenloos armzalige en oppervlakkige denkwijze verraadt zich-

(1) Zeitst. II, 32, 256, 366, 405, 440 v.

zelve in dit pogchen op eene ontdekking, die, hoe gewigtig ook, slechts de aanschouwing der ligchamelijke dingen, en in geenen deele het regt verstand van de grondlagen des geestelijken levens betreft; gelijk dan ook COPERNICUS zelf, in het grafschrift dat hij zich schreef, zonder van zijne ontdekking te gewagen, voor zijne ziel niets anders afsmeekt, dan de genade van JEZUS aan den moordenaar betoond (1). Inderdaad, COPERNICUS heeft een einde gemaakt aan eene wereldbeschouwing in de manier van DANTE; maar de Heilige Schrift staat en valt niet met DANTE.

Als wij bidden: Onze Vader, die in de hemelen zijt, en daarbij bedenken, dat God in de bovenaardsche schepping geopenbaard is, gelijk Hij dit op aarde nog niet is; als wij CHRISTUS uit den hemel verwachten, gelijk Hij derwaarts is opgevaren; als wij voorzeker ook gelooven, dat de mensch uit deze wereld kan getrokken worden tot eene andere, minder in dien zin, dat zijn verblijf in de *ruimte* zich afwisselt, dan wel dat zijne *innerlijke* gesteldheid ten eenenmale veranderd wordt, want daarheen rigten zich *de krachten der toekomende eeuw* (2), waarvan de Bijbel gewaagt; als wij dit alles gelooven en belijden, zien wij volstrekt niet, hoe COPERNICUS ons daarbij in den weg zou staan. KEPPLER en NEWTON hebben het óók niet ingezien: en waarlijk, wat heeft dan toch ook de astronomische wetenschap ontdekt, dat ons met betrekking tot het geestesleven en zijne verdeeling in de onmetelijke ruimten des hemels, *ook maar in het allergeringste* boven hypothesen en postulaten verheffen zou? En zoolang zij nu *als* astronomie van dit alles *volstrekt niets* weet, wat wil zij dan toch tegen den hemel der geesten inbrengen, dien ons de Bijbel verkondigt?

(1) Verg. Zur Verantw. d. christ. Glaubens, p. 18.
(2) Hebr. VI: 5.

Onze Vader die in de hemelen zijt! Een God, die zich zelven bezit en kent; een God, die werkelijk heer is zijner schepping; een God, die volkomen onbegrijpelijk zou zijn, als Hij *niet* was zich zelven bepalend, zich zelven bewust, uit zich zelven bestaande van eeuwigheid: dàt is de God, dien wij belijden, gelijk de schrijvers der „Zeitstimmen" het *niet* doen. Want ook waar zij derwijze van God spreken, dat het duidelijk worden moet hoe zij zich van het Pantheïsme onderscheiden, leeren zij toch nergens eenen God die werkelijk *Heer* is zijner schepping, maar altijd slechts eenen God, die doo· voor ons onnaspeurlijke (1) wetten gebonden, men zou het kunnen noemen: pantheïstisch ingesnoerd is.

Dit wordt niet slechts duidelijk uit hunne loochening der wonderen in de geschiedenis, maar voornamelijk ook uit de wijze, waarop zij van het *gebed* spreken (2). Daar de

(1) Zeitst., II, 370.

(2) Zeer behartigingwaardige wenken aangaande hetgeen er van het *gebed* op een *consequent* modern standpunt moet worden, geeft ons Prof. BOIS in zijne voortreffelijke Repliek aan Dr. A. REVILLE, voorkomende in het *Supplement Theol.* der *Revue Chrét.* van Aug. 1861, p. 24, waar hij aanwijst, dat men, op het moderne standpunt, wel de drie eerste, maar niet de laatste beden van het allervolmaakste gebed met hoop op bepaalde verhooring kan overnemen, en uitroept: „du moment, où je saurais que „ma prière n'est, comme on l'a dit encore, qu' une sorte de gymnasti„que spirituelle, qu'elle n'est qu'une exhortation detournée que je m'adresse „à moi même, et qu'au lieu d'être un dialogue réel entre deux personnes „qui s'aiment, elle n'est qu'un dialogue fictif, où je suis seul à faire les „demandes et les réponses, qu'au fond c'est de moi seul que tout dépend, je „cesserais de prier." Het geheele stuk, gelijk de redevoering zelve *du Surnaturel* van deze hand, Toul. 1860, verdient herlezen te worden, niet minder dan — de billijkheid gebiedt ons er dit bij te voegen — de schitterende kritiek dier redevoering van Dr. REVILLE, in de *Nouv. Revue de Theol.* van Maart 1861, waardoor het uitgelokt is. Voorzeker, onze sympathien in dezen hoogst belangwekkenden strijd zijn natuurlijk aan de zijde van BOIS; maar wij zeggen het na de lezing der *Dupliek* van Dr. REVILLE in de *Nouv. Rev.* van Oct. 1861 met verhoogde vrijmoedigheid: hoe ver wij ook in beginsel, methode en resultaat van den laatst-

wereld volgens hen door onveranderlijke wetten bestuurd wordt, is het volstrekt ondenkbaar, dat een gebed eenige verandering buiten den mensch kan bewerken. Eene verandering aan het hart des biddenden is de éénige ware uitwerking des gebeds; en dan, in de tweede plaats, ten hoogste eene door deze zijne inwendige verandering te weeg gebragte gewijzigde verhouding tot de buitenwereld. Het hart moet daarom ophouden in het wereldplan Gods te willen ingrijpen. Het moet veeleer leeren, het wereldplan Gods in zijne wenschen op te nemen. Daarentegen ook maar het kleinste uiterlijke gevolg op zijn gebed te verwachten, heet niet anders dan eenen eindigen, veranderlijken God te verkondigen, die zich door eindige oorzaken er toe bepalen laat om zijne raadsbesluiten te wijzigen; terwijl ook aan onzen kant een daartoe strekkend gebed niets is dan een wensch der menschelijke ijdelheid, om zich, zij het ook voor nog zoo gering gedeelte, invloed op de wereldregering te kunnen toeschrijven (1). Dus leeren zij van het gebed, in erkende tegenspraak met de leer van CHRISTUS (2). Maar met welk regt en bevoegdheid dan toch?

Zij gewagen van onveranderlijke wetten; doch kennen zij die naauwkeurig? Zij moesten liever hooren, hoe de ware natuurkenners daarvan spreken! En wie heeft dan die wetten gesteld? Zijn zij den Schepper opgelegd door een' vreemden wil, of door eene willooze magt, zoo als het noodlot der heidenen? Zoo niet, heeft God zelf ze gesteld, dan zal Hij ze, wel is waar, niet willekeurig en naar den luim der menschelijke veranderlijkheid breken,

---

genoemden geleerde verschillen, is het ons echter onmogelijk van zijne polemiek kennis te nemen, zonder hulde te doen aan den religieusen en wetenschappelijken ernst van zijn streven en aan de loijauteit eener discussie, zoo als die bij sommigen onzer modernen maar al te zeer wordt gemist.

(1) Gang, p. 228; Zeitst., II, 310 v. 331, 338, 422, 470 v.

(2) Zeitst. II, 421.

dewijl Hij geen God is der willekeur. Maar kan wat God doet, niet bloot voor onze kortzigtigheid soms den schijn der willekeur hebben, terwijl het in waarheid eene wijze ordening, eene hoogere ordening Gods is? Dat God door eindige oorzaken bewogen zou worden zijn raadsbesluit te veranderen, zullen wij daarom niet zeggen. *Opera mutas, nec mutas consilium,* Gij verandert uwe handeling wel, maar niet Uw raadsbesluit, zegt AUGUSTINUS (1). In het raadsbesluit kan ook wel bevat zijn, dat God naar zijne menigvuldige wijsheid het *hoe* der uitvoering wijzigt. En dat niet, dewijl eene vreemde magt Hem daartoe brengt, maar omdat Hij-zelf dat zoo gewild heeft; dewijl Hij betrekkelijke vrijheid wilde voor het schepsel, en daarmede eene speelruimte voor deze vrijheid, die Hij nogtans in de hand zijner almagt omsloten houdt. Of kán God dat niet? *Heeft* Hij het niet gedaan? Volgens de „Zeitstimmen" zelven heeft Hij het gedaan!

Een der loffelijkste gedeelten is voorzeker het tweede stuk van het derde deel (2), waar de redacteur het Determinisme verwerpt. Wanneer de „Zeitstimmen" consequent in haar denken en met eenen eerlijken wil dit spoor volgden, mogt men hopen dat zij wel verder zouden komen. Daar wordt dan van het Determinisme

---

(1) Confess. I, 4. Ook in Nederland wordt vaak door beroemde natuurkenners op vrij wat waardiger en bezadigder toon over wonderen, natuurwetten, enz. gesproken en geschreven dan nu en dan door zich modern noemende Godgeleerden, en wij zijn zeker de éénigen niet, die meer geloof in en eerbied voor den levenden God vinden in menig blad bijv. van het voortreffelijk *Album der Natuur*, dan in sommige producten van den dag op theologisch en kerkelijk grondgebied. Hoe weinig regt overigens de natuurkunde tot het ontkennen van wonderen geeft, is overtuigend en voortreffelijk aangewezen door A. T. REITSMA, in zijne belangrijke voorlezing: *de mod. theol. beoord. uit het standp. der mod. natuur- en wereldbesch. Waarh. in Liefde* 1862, I, bl. 30—60.

(2) Confess. p. 28 v.

gezegd dat het heidensch is (1); dat het den mensch tot een bloot natuurwezen maakt en de zonde tot eene noodzakelijkheid zijner natuur; eene stelling, met welke de zonde inderdaad wordt opgeheven, dewijl een ieder dan is moeten worden wat hij is, zoodat hij dan ook juist op zijne plaats is. Daarmede verliezen de gewigtigste zedelijke en godsdienstige begrippen hunnen zin; het onderscheid tusschen goed en kwaad, de zedelijke schuld, de morele verantwoordelijkheid valt weg. Want boete, berouw, verbetering, wedergeboorte, dit alles veronderstelt in den mensch iets dat *niet* bepaald is; eene wereld van eigene op zich zelve berustende oorzakelijkheid; eene kracht, die de eindelooze keten van gegeven bepalingen afbreken, weder op nieuw van voren aan beginnen en de bron der handelingen in zich zelve zoeken kan. Alzoo moet er een punt zijn, waar de physieke noodwendigheid van wat geschiedt wordt afgebroken, en het subject met werkelijke, niet maar schijnbare vrijheid zich zelf bepaalt (2). Door die vrijheid is de geest dan *werkelijk een wonder* in deze van alle zijden bepaalde wereld (3).

Werkelijk een wonder? Hebben wij wel goed gelezen? Dus zijn er werkelijke wonderen? Maar dan moet onze filosoof elders weder niet de wonderen loochenen. Of is het maar eene bloote phrase? In dat geval werpe hij

---

(1) Zeitst. III, 34. Ook zondere nadere aanwijzing onzerzijds zal de Nederlandsche lezer hier gereedelijk denken aan den strijd over determinisme en vrijheid van wil, tusschen de Hoogll. SCHOLTEN, HOEKSTRA en andere geleerden gevoerd. Inzonderheid vergelijke hij dan het lezenswaardig geschrift van Dr. D. KOORDERS, over *het determinisme van de Leidsche School.* Utr. 1859. Eene sprekende proeve, hoe het determinisme door de Zwitsersche modernen bestreden wordt, vindt men medegedeeld in het *Bijblad* tot de *Bijbelstudien* van D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, 1862 bl. 20 en verv.

(2) Zeitst. p. 33. (3) Ibid., p. 32.

zich niet langer ten leeraar eener hoogere wijsheid op. Doch ook daargelaten de betuiging dat de geest een wonder is, zoo leert onze man ons toch ook dat de geest, uit zich zelven, vrij, van voren aan weder beginnen kan. Alzoo, wanneer de mensch in de kracht der vrijheid van zijnen geest iets besluit, en de hand uitstrekt om het te volvoeren, grijpt hij in den wereldloop in, als eene causaliteit die niet door den wereldloop maar door zich zelve bepaald wordt, en daardoor geschiedt dan iets dat zonder dit ingrijpen niet geschieden zou? En nogtans klaagt hij hier niet over een verbreken van den zamenhang der natuur! — Maar waarom zou dan de mensch slechts met zijne ligchamelijke hand aldus ingrijpen kunnen, en niet ook, terwijl hij biddend de hand uitstrekt van zijnen geest? Waarom zou alleen het schepsel de bevoegdheid hebben om vrij eenen nieuwen aanvang te maken, en niet de Schepper, die toch de eerste oorzaak der vrijheid zijner schepselen is? Mag het schepsel zich nadrukkelijk iets als een goed, een eigendom toeschrijven, wat hij waagt aan de Bron van alle goed te ontzeggen? O van waar hebt gij toch uw wonderlijk, boos, grondverkeerd godsbegrip, dat gij ons predikt alsof u eene openbaring was geschied, terwijl het slechts de openbaring is van uw eigen onbewezen, zich zelf wedersprekend denken, met zijn vooruit vastgestelde verstandsbesluiten?

Slechts een denken, dat met zichzelf in tegenspraak is, kan het Determinisme opheffen met betrekking tot 's menschen handelingen, en daaraan vasthouden ten aanzien van zijn bidden; met andere woorden, den mensch de bevoegdheid toeschrijven om zelfstandig op nieuw aan te vangen, maar dit aan God ontzeggen. En op grond van zulk denken nogtans wordt beweerd, dat het godsdienstig gemoed geenen wonderdadigen God verlangt, die ter wille der wenschen van den biddende de orde

der natuur willekeurig veranderen kan. Het verlangt slechts eenen God, zegt men, in wien het, bij alles wat de wereld ontzegt en derven doet, rusten en vollen vrede hebben kan (1).

Het is een verdrietige en langwijlige arbeid, om alles wat de „Zeitstimmen" scheef en half waar zeggen, aan zijne plaats te zetten. Ongetwijfeld, het waarlijk godsdienstig gemoed verlangt geen willekeurig veranderen der ordening Gods. Het doel des waren bidders is eerst en laatst God zelf en zijne levende gemeenschap. Doch dit sluit niet uit, maar in, dat de biddende ook zijne bijzondere belangen, uiterlijke en innerlijke, regt hartelijk, kinderlijk, geloovig voor God uitstort, in het vertrouwen dat Hij hem hooren kan. Daarin is niets van die ijdelheid, om, in hoe geringe mate dan ook, op het wereldbestuur invloed te hebben, maar het is het dankbare gebruik van het genadevoorregt, dat hij, biddende, God durft naderen, gelijk een kind zijnen vader. Zoo bidt iemand, die werkelijk bidt. En als hij daarbij van den eigen wil afstand doet en onder Gods hand zich buigt, is dat een geheel ander afstand doen dan dat van den determinist, die eigenlijk slechts in tegenspraak met zijn systeem in het algemeen nog bidt, en slechts dán consequent handelt, als hij in het geheel niet bidt, overtuigd dat toch slechts geschiedt wat geschieden *moet*. De christen daarentegen brengt den Vader het offer zijner wenschen, met de betuiging: niet zoo als ik wil, maar gelijk Gij wilt. *Gelijk Gij wilt!* dus, zoo als *God wil*, en niet omdat onveranderlijke wetten het zoo willen (2). Zulk eenen God verlangt het godsdienstig gemoed; niet eenen God der willekeur, maar eenen God

(1) Zeitst. III, 20.

(2) Verg. Kirchenblatt 1861, p. 50.

dien het de eere geven kan, dat Hij werkelijk de *Heer* is. Slechts in zoodanigen God kan het in waarheid „rusten en vollen vrede hebben."

Dan echter moet er op kunnen gebouwd worden, dat dit niet bloot een verlangen des gemoeds is, maar eene werkelijkheid, waarop de biddende zich verlaten kan. Nimmer echter kan hij er zich mede vereenigen, dat de filosoof eerst alle bepalingen der persoonlijkheid, des wetens, des zelfbewustzijns van het wezen Gods verwijdert, als er van wetenschappelijke begrippen sprake is, en dan weder, op het gebied der populaire voorstelling, het gebruik dierzelfde onderscheidingen toelaat. Meer triviaal dan kinderlijk zegt men ons: wij behoeven eenen God, tot wien de eindige geest op vertrouwelijken toon een: *Gij*, als tot een anderen, dan wij zelve, kan spreken; en dan vraagt men: „moet niet ook de filosoof zich van de bijbelsche taal, de taal der *voorstelling* en der *fantasie* bedienen, zoodra er sprake is van de betrekking zijns harten tot God, zoodra hij godsdienstig is (1)?" Maar wat is dan onder deze taal der voorstelling en der fantasie de *werkelijke* waarheid, waarop 's menschen hart zich verlaten kan? In mijne voorstelling hoort mij slechts een God dier voorstelling, maar waarop mag ik bouwen in de werkelijkheid? O hoe stomp is het gevoel geworden, dat zoo koud en onnadenkend over deze vraag heenstapt!

De „Zeitstimmen" hebben geenen God, die wonderen doet. Hier ligt de grond, waarom zij den CHRISTUS der apostolische verkondiging niet aannemen. En gelijk het bij den blik *terug* aan den *grond* ontbreekt, zoo ontbreekt het aan het *doel* der voleinding, wanneer wij *voorwaarts* zien. Als de hoogste vorm des bestaans, die maar immer mogelijk is, geldt bij deze modernen het menschelijk

(1) Zeitst. III, p. 13, 14.

wezen, gelijk wij het kennen aan deze zijde des grafs. Daaruit blijkt reeds, hoe sober en pover het met hunne Christelijke hoop er moet uitzien.

D. HET EEUWIGE LEVEN.

Voor het oude Rationalisme was de individuëele onsterfelijkheid het hoofdartikel, waarop het tot vervelens toe terugkwam. Wij maken het voor het nieuwe Rationalisme niet tot het grootste verwijt, dat het eenen tegengestelden weg inslaat. Het beweert daarbij zeer ernstig het eeuwige leven te leeren, en aan datgene vast te houden, wat de hoop der onsterfelijkheid in den vorm van populaire beschouwing waars bevat. Wij zullen dit intusschen wederom niet bevestigd vinden.

SCHLEIERMACHER heeft van de mogelijkheid gesproken, dat tegenover een onvroom geloof aan de onsterfelijkheid een vroom ongeloof zou staan. Wat nu het onvrome geloof betreft, zoo is het zeker mogelijk, dat een mensch in zijn geloofsleven zoo laag zinkt, dat hij allen waarlijk goddelijken inhoud des geloofs meer en meer verliest, en zich nu te krampachtiger aan de eenige hoop van een persoonlijk voortbestaan vastklemt. Maar het is dan toch eene kracht en leven ontberende hoop, als hij zich volstrekt geen rekenschap meer geeft, of dan ook zeker en onder iedere voorwaarde deze voortduring eene zalige zal zijn. Zoodanige verarmelijking van des christens geloof, waar de mensch slechts zelfzuchtig zijne eigene gelukzaligheid op het oog heeft, bekampen de „Zeitstimmen" — wij willen het in zooverre toegeven — niet ten onregte. Velen, zeggen zij, die niet aan het voortbestaan twijfelen, leiden een zielloos bloot eindig leven; maar anderen, die dat geloof met hun filosofisch inzigt niet vereenigen kunnen, *hebben* het eeuwige leven, als eene dadelijke gods-

dienstige ervaring (1). Wij daarentegen spreken: Zij hebben wat zij eeuwig leven *noemen;* met welk regt zal blijken. En die eerstbedoelden, die slechts weten van eene bloote voortduring, zijn althans geene levende christenen: want anders zouden zij er van doordrongen zijn, hoezeer het er vóór alles op aankomt, dat wij in de verzoening door CHRISTUS reeds nu eenen vasten en zekeren grond der zaligheid hebben. Maar de „Zeitstimmen," als zij ook al het oude Rationalisme bestrijden, hebben daarmede nog lang niet haar eigen christendom bewezen.

Het is merkwaardig, hoe gaarne de tegenpartijders van alle Judaïsme op dit stuk, bij het *Oude* Testament blijven staan. Het vroegere Rationalisme heeft het uit geen' anderen grond meer teruggezet, dan dewijl het van de onsterfelijkheid der ziel naauwelijks iets toont te weten. Het nieuwe schat het te hooger, daar het ons eene zoo ernstige vroomheid toont, *zonder* de hoop der onsterfelijkheid (2). Dit is met dat al even zoo weinig de volle waarheid. In den Scheöol of den Hades, waarvan het O. T. gedurig gewaagt, houdt niet àlle bestaan der ziel op. Een vreugdevol leven is het voorzeker niet, en kan het niet zijn, zoolang niet de éénige overwinnaar des doods door zijne opstanding het leven heeft aangebragt. Dát is evenwel juist de hoogere waarheid, dat de Schrift *niet,* gelijk voormaals de Rationalisten, eene bloote onsterfelijkheid der ziel leert. Zoo arm zijn hare denkbeelden niet. Eene onsterfelijkheid, waarbij de scheiding van ziel en ligchaam vereeuwigd bleef, zou volgens de Schrift slechts een deel zijn des *doods.* Doch ook het Oude Testament blijft niet staan bij de bloote klagt over de magt des doodenrijks. Herhaaldelijk werpen zijne profeten, uit het donker van

(1) Zeitst. III, 42.
(2) Zeitst. II, 281.

de heerschappij des doods, eenen blik der geloofshoop op den God, die eeuwig hun deel is; voor wiens aangezigt verzadiging der vreugde is, en liefelijkheden in zijne regterhand eeuwiglijk; die hen voor zijn aangezigt stelt in eeuwigheid, die hen eindelijk in heerlijkheid zal opnemen (1). Zij spreken niet, onvroom: als ik *mijzelven* maar heb, doch: als ik *U* maar heb, zoo lust mij niets daarnevens in hemel of op aarde (2). Als ik *U* maar heb! En als zij werkelijk God hebben, zoo heeft en houdt Hij ook hen. Zoo treden de profetische mannen des Ouden Verbonds de vervulling van het groote werk Gods te gemoet.

De mannen der „Zeitstimmen" evenwel doen den overstap uit het Oude Testament in het Nieuwe niet. Zij komen niet van den staat der voorbereiding in het rijk der vervulling, maar keeren dat veeleer den rug toe, en verkondigen als hunne belijdenis, dat zij, met SCHLEIERMACHER, niets anders weten, dan te midden der eindigheid één te worden met den Oneindige, en eeuwig te zijn ieder oogenblik. Het eeuwige leven, volgens hen, is dus: door deelneming aan het Eeuwige zichzelven eeuwig te weten in de vlugt van het oogenblik (3). Als zij daarom ten hoofd boven een artikel schrijven: „Gesteld, er ware geene onsterfelijkheid (4)?" zoo ziet men wel aan hetgeen dan volgt,

(1) Psalm XVI: 11, XLI: 13, LXXIII: 24—26.

(2) Verg. J. H. Zur Orientierung über die gegenwärtigen theologischen Parteien. Zurich 1859, p. 40.

(3) Gang, p. 214; Dogm., p. 123; Zeitst. II, 493.

(4) Kirche der Gegenwart, 1845, p. 308 v. Het blijkt dus, hoe weinig de modernen, althans in Zwitserland en welligt daar niet alleen, nog het standpunt van D. F. STRAUSS zijn te boven gekomen, die reeds voor twintig jaren zijne *Glaubenslehre* met de woorden besloot: „das Schleiermachersche: mitten in der Endlichkeit eins zu werden mit dem Unendlichen, und ewig zu sein in jedem Augenblick, ist alles, was die moderne Wissenschaft über Unsterblichkeit zu sagen weisz," terwijl hij straks het „Jenseits" den laatsten vijand noemt, dien de speculatieve kritiek bestrijden en zoo mogelijk ook overwinnen moet. — Men vergelijke den belangrijken

dat zij stellen: er *is* geene onsterfelijkheid. En nogtans willen zij een eeuwig leven leeren! Hoe kan dit dan?

„Wie het eeuwige leven loochent, zoo lezen wij (1), heft de godsdienst op, evenzeer als hij die God loochent. Doch niet met den ligchamelijken dood, maar met den dood des ouden menschen, met het levend geloof vangt het eeuwige leven aan, en het bestaat in het bereikte doel onzer bestemming, in de absolute zaligheid door de volle levensgemeenschap met Hem, die de grond onzes aanzijns is. Wie hierin volkomen bevrediging vindt; wie dit als een doel der menschelijke bestemming erkent, waardig dat wij er voor leven, werken en lijden, zoodat hij bovendien voor zich niets verder weet te verlangen, die gelooft christelijk aan het eeuwige leven en heeft het eeuwige leven (2): want zijn eigen werkelijk aanzijn wordt door het Eeuwige en Oneindige op eigenaardige wijze bepaald. Daarmede is de absolute bestemming van den eindigen geest volstrekt vervuld, en in dit bereikte doel van zijn aanzijn *heeft* hij de zaligheid. Het concrete zijn in den eeuwigen God is voor den eindigen geest het eeuwige zalige leven (3). Op eene andere plaats wederom zegt men ons: het eeuwige leven bestaat in de overwinning der zonde (4). Daarom worden niet allen werkelijk zalige bezitters des hemelrijks (5). Doch slechts hij wordt verworpen, die zich zelven verwerpt en des eeuwigen levens zich niet waardig acht (6)."

Bij het vernemen van zoodanige redenering, zullen

---

brief van THOLÜCK over de theologie van H. LANG, voorkomende in de Zeitstimmen 1861, No. 15, die overvloedige bewijzen bevat voor de stelling, dat wat ook in Nederland als modern wordt begroet, elders in het hoogste ressort reeds als tamelijk geantiqueerd wordt beschouwd.

(1) Kirche der Gegenwart, 1849, p. 164. (2) Ibid., p. 169.
(3) p. 170. (4) p. 172. (5) Zeitst. I, 223.
(6) Dogm. p. 112 v.

wij voorzeker niet ontkennen dat daarin goeds en waars is gezegd, ja iets beters en meer waars, dan in menig zielloos geschrijf over bloote voortduring na den dood. Maar wij zullen ons toch ook in geenen deele laten diets maken, dat dit het volle „christelijke geloof aan het eeuwige leven" zou zijn, of dat hier eene met kracht van bewijs gesteunde wederlegging zou zijn gegeven van het apostolisch geloof, of wel dat het gemis daarvan op volkomen bevredigende wijs zou vergoed worden.

Allerminst moesten de modernen zich den schijn geven, alsof zij de leer onzer Kerk bestreden, waar zij zeggen: „wij gelooven en belijden een eeuwig leven; slechts scheiden wij dat niet alzóó van het tijdelijke, dat het eerst zou aanwezig zijn en beginnen, waar dit tijdelijke niet is of reeds is afgeloopen" (1). Wie toch, die bijbelsch denkt, zal op de gedachte komen om aldus te leeren? Hij moest dan de grondwaarheden vergeten hebben, die wij bezitten in 's Heilands uitspraak: Die mijn woord hoort en in Mij gelooft, *heeft* het eeuwige leven; want dit is het eeuwige leven, dat zij U kennen, den éénigen waarachtigen God en JEZUS CHRISTUS, dien Gij gezonden hebt (2). Ja, dat is een tegenwoordig bezit, en wie het niet in dit tegenwoordige verkregen heeft, zal het nimmer hebben in de toekomst. Wie het echter heeft, die heeft het als een werkelijk eeuwig, onverliesbaar goed, als eene onbevlekkelijke en onverwelkelijke erfenis (3). Wie het heeft, die heeft dien God, uit wiens hand niemand hem rukken zal (4). *Dat* is hem in de Schrift doorgaande gewaarborgd, dat met dit tegenwoordige de voleinding in de toekomst onafscheidelijk verbonden is.

(1) Zeitst. I, 213.
(2) Joh. V : 24; VI: 47; XVII: 3.
(3) 1 Petr. I : 4.
(4) Joh. X : 28, 29.

Zij, daarentegen, spreken van het bereikte doel onzer bestemming, van de absolute zaligheid der volle levensgemeenschap met God, boven welke de mensch niets verder weet te verlangen; maar zoo spreken zij — niet naar de waarheid. Er is wel iets in, dat op het Schriftwoord gelijkt, maar toch slechts tot op zekere hoogte. Wat de apostel beschouwt als onderpand der voleindiging, als handgeld, om dus te spreken, van het geheel dat ons is toegezegd, moeten wij volgens hen voor het geheel nemen. Ook wordt door hunne leer de andere zijde der waarheid miskend, volgens welke wij thans nog maar onder vervolgingen de heilgoederen Gods genieten; zalig zijn, maar in hope; en wat nog bezwaarlijker is, met aanvechtingen van den steeds nog zoo magtigen ouden mensch te kampen hebben, en daarom zuchten en bedrukt zijn, verwachtende de aanneming tot kinderen, namelijk de verlossing onzes ligchaams (1).

Van dit alles vernemen wij hier geen woord. Met den dood des ouden menschen, zeggen zij, vangt het eeuwige leven aan. Goed; maar waarom miskennen zij het gewigt, dat de ligchamelijke dood en wat daarop volgt juist dáárvoor heeft, dat de dood des ouden menschen *geheel* tot stand komt? Zij willen werkelijk op hunne wijze een hooger *zedelijk* leven. Doch hoe meer men het naauw neemt met hunne woorden, des te onhoudbaarder worden die.

De apostel PAULUS beeldde zich niet in, zoo ver gekomen te zijn, dat hij van eene geheel vervulde bestemming, van het volkomen bereikte doel zijns aanzijns, van zijne volle levensgemeenschap met God spreken kon; of van de overwinning der zonde, waarin toch het eeuwige leven bestaan moet, alsof hij die op zulk eene wijze had bereikt,

(1) Joh. XVI: 33; Mark. X: 30; 2 Cor. V: 4; Rom. VIII: 23, 24.

dat hij boven deze niets meer te verlangen wist. Neen, voorwaar! zoo hun, gelijk den apostel, de heiligheid der wet Gods ware door merg en been gegaan, zij konden niet spreken zoo als zij doen. Ik ellendig mensch, wie zal mij verlossen uit het ligchaam dezes doods (1)? roept de apostel uit; en als hij dan vervolgt: Ik dank God door JEZUS CHRISTUS, onzen Heer! toont hij ons, in welken zin en mate alléén hij van eene *thans* reeds bereikte bestemming te roemen weet. Nogtans, het eeuwige leven, dat in de gemeenschap Gods bestaat, is niet bloot toekomstig, maar reeds eene tegenwoordige zaligheid. Nog meer, het is slechts voor *hem* in zijne voleinding eene toekomstige erfenis; bij wien de grond daartoe in het tegenwoordige gelegd is, dáárin namelijk, dat hij CHRISTUS heeft, en in Hem den Verlosser, de verzoening met God, vergeving en geregtigheid: maar ook in geenen anderen dan in Hem, den Levende, in wien hij dan ook tevens de hoop heeft der voleinding des levens. Aldus leeren de apostelen van het eeuwige leven. Zij leeren ons gelooven en hopen, dat wij zijn zullen gelijk Hij is, en Hem kennen, gelijk wij gekend worden (2).

Hoe durven dan de mannen der „Zeitstimmen" zeggen, dat het eeuwige leven met de voortduring van dit tijdelijke niets te maken heeft? Dat de onsterflijkheidsvraag volstrekt niet behoort tot het gebied der godsdienst, maar tot dat der anthropologie? Dat deze laatste bewijst, hoe juist de sterfelijkheid der ziel reeds ligt in het begrip van een afzonderlijk bestaan, hetwelk immers juist als zoodanig eenen bepaalden, beperkten tijdelijken duur heeft (3)? Zij beweren dit zonder grond, en stellen het vast zonder het geringste bewijs. Ja, zooverre is het er van daan, dat

---

(1) Rom. VII : 24. (2) 1 Joh. III : 2; 1 Cor. XIII : 12.
(3) Kirche der Gegenw. 1849, p. 171 v.

zij allen deze leer met vertrouwen aankleven zouden, dat de een den ander weêrspreekt. Zoo lezen wij in de Dogmatiek van LANG (1): „Het bewijs voor de onmogelijkheid der onsterflijkheid schijnt toch wel eenigzins voorbarig te zijn gevoerd, daar wij de krachten der wereld, en in het bijzonder de verandering der stoffen nog veel te onvolkomen kennen.” De hoofdzaak intusschen, dat zij de kracht Gods niet kennen, vergeet hij ook hier weder. In gelijken zin zegt hij elders (2): „Voor vele, voor de meeste menschen is het geloof aan de individuëele voortduring na den dood eene onloochenbare gemoedsbehoefte; en de zoodanigen zullen zich hun geloof door geene aanvallen des verstands laten ontrooven, dat in dit geval wèlligt evenzeer zijne grenzen overschrijdt, als het dit doet, waar het voor deze hoop bewijzen wil aanvoeren. Voor anderen, daarentegen, is gezegd geloof geene gemoedsbehoefte, en toch is hunne stemming des gemoeds even rein en vroom en godsdienstig als die der overigen.”

Dus verzekeren zij ons. Zoo geeft dit ongeloof, daar niemand anders het doet, zich zelf het getuigschrift der vroomheid. Wij daarentegen vinden het ook hier weder onbegrijpelijk, dat zij alle vragen naar de *werkelijkheid* pogen te doen wijken voor vragen naar *gemoedsbehoeften*, en dan zich inbeelden, dat ware behoeften bevrediging kunnen erlangen door voorstellingen, die welligt meeningen zijn zonder waarheid. En dàt willen toch leermeesters der hoogste wijsheid zijn; lieden, die zelven erkennen dat het verstand in een zoo gewigtig stuk verlegen en radeloos staat, en die met dat al van iets wat het verstand te boven gaat niets willen weten! Inderdaad, deze insolventverklaring is niets beter dan eene stellige loochening; en deze loochening beschouwen wij niet als een opgeven van

(1) p. 120. (2) Zeitst. II, 280.

de zaak uit godzalige bescheidenheid, maar als een eigenwillig verwerpen van datgene, wat God ons bereid heeft (1). Als zij CHRISTUS hadden, zouden zij ook de gemoedsstemming van den apostel begrijpen, die begeerde ontbonden te worden en met CHRISTUS te zijn (2); wat SCHLEIERMACHER althans beter dan zij wist op prijs te stellen.

In stede daarvan ontmoeten wij ook bij hen, gelijk bij zoo velen der nieuwere Rationalisten, afkeurende opmerkingen jegens den apostel, betreffende zijn woord: „Indien wij alleenlijk in dit leven op CHRISTUS zijn hopende, zoo zijn wij de ellendigste van alle menschen (3)." Wel leggen zij hem niet, zoo als anderen doen, te last, dat hij daarmede zeggen zou: Zonder de hoop op het loon in den hemel, en zonder de vrees voor de straf der hel, zou hij alle lusten den teugel vieren. Zij verwerpen niet rondweg met HÖRLER (4) „deze Paulinische wijsheid." Maar zij spreken toch, als of zij „den grootste onder de Christenen (5)" verontschuldigen moesten, als ware hem hier eene zwakheid overkomen, dewijl wij toch het goede moeten doen omdat het goed is, en niet omdat willekeurige belooningen daarop zijn gesteld (6). En zoo vermeenen zij dat des apostels karakter de theorie wederlegt, welke hij hier, door een verkeerd verstandsbesluit, vaststelt (7). Maar waarlijk, de apostel staat hoog verheven boven hunne noodelooze verontschuldiging, en zij hadden veeleer noodig den hoogheerlijken glans zijner gedachte te vatten. Maar dan moesten zij eerst leeren over het Godsrijk bijbelsch te denken.

Zij spreken wel is waar dikwijls van het *Godsrijk*, en willen het geloof aan het Evangelie gepredikt heb-

---

(1) Verg. J. H. Zur Orientierung u. s. w. p. 40.
(2) Fil. I: 23; 2 Cor. V: 8. (3) 1 Cor. XV: 19. (4) p. 96, 118.
(5) Gang, p. 19. (6) Zeitst. III, 237. (7) Zeitst. II, 431.

ben, dat is het geloof aan de blijde boodschap van het Rijk Gods; maar zij vatten het echter altijd *slechts* op als een onzigtbaar, innerlijk goed, dat, gelijk de Heer zegt, niet komt met uiterlijk gelaat, of, zoo als de apostel spreekt, in geregtigheid, vrede en blijdschap door den Heiligen Geest bestaat. Zij weten dat innerlijke ook wel schoon te beschrijven (1); doch zwijgen van de andere zijde der waarheid, die met eerstbedoelde doorgaands verbonden is (2); de voorzegging, namelijk, van een gerigt ter zegepraal, een openbaar worden des Rijks, dat voorzeker slechts denzulken ter zaligheid komen zal, bij wie het inwendig heeft wortel gevat. Van deze toekomende voleinding des Godsrijks, zonder welke het geen koningrijk en nog minder een koningrijk der hemelen zijn zou, zwijgen zij gewoonlijk, of trachten haar terug te brengen tot eene bloote voorstelling der Joodsche fantasie (3).

Mogt het hun nu evenwel maar ernst zijn met uitdrukkingen, die zij zelven gebruiken; bij voorbeeld: „het hemelrijk is eene hemel en aarde, tijd en eeuwigheid omvattende gemeenschap des heiligen Geestes Gods, van welke het deelgenootschap voor alles wat mensch heet slechts van *ééne* voorwaarde afhankelijk is, wedergeboorte, dat is boete en geloof, of de liefde (4).” Maar hoe weinig naauw zij het nemen met dit omvatten van hemel en aarde, toont dadelijk daarop (5) de verzekering: de nieuwe hemel en de nieuwe aarde — *zijn reeds aanwezig!* Zoozeer gewennen zij zich zelven en anderen, die zich medeslepen laten, om de bijbelsche uitdrukkingen slechts als zoo vele phrasen te nemen, als bestond er geene hoogere waarheid dan het woord van FAUST: „Naam is klank en rook, omnevelend den hemelgloed!”

(1) Dogm. p. 15; Zeitst. I, 168, 222.
(2) Verg. Lukas XVII : 22 dadelijk na vers 20 en 21.
(3) Zeitst. III, p. 7. (4) Ibid. III, p. 8. (5) Ibid, p. 10.

Zoo zal het ook wel niet ernstiger gemeend zijn, als zij spreken van de voortdurende geestelijke wederkomst van CHRISTUS in de geschiedenis — tot dat God alles in allen zal zijn (1). Zál dit dan werkelijk volgens deze leer eenmaal tot stand komen? Durven zij deze hoogste aller beloftenissen in den mond nemen? Kan het dan zonder een wonder boven alle wonderen, die zij verwerpen, ooit geschieden, dat God alles in allen wordt, anders dan Hij thans der wereld inwoont? Kunnen zij waarlijk in ernst leeren, dat *zonde* en *dood*, of wij willen voor ditmaal slechts zeggen dat de *zonde* eens niet meer zijn zal? Dit behoort onbetwistbaar tot het uitzigt, dat het heerlijk woord des apostels ons opent. Maar leeren zij werkelijk, dat de zonde eenmaal niet meer zijn zal? Zij kúnnen het niet, zonder den grondslag van hun stelsel omver te werpen. De majestueuze waarheid, dat God alles in allen zal zijn, ontleenen zij aan het Evangelie, zonder de praemisse waarop die berust. Zij willen de vrucht plukken, zonder de wortels te erkennen op welke zij gewassen is. Of veeleer, zij ontleenen aan het Evangelie slechts het woord, zonder zijnen zin. Immers hunne denkwijze veroorlooft hen niet aan zulk een wonderbaar besluit van het werk Gods te gelooven. Zij kunnen bloot eene eindelooze ontwikkeling, eene bestendige nadering tot een nimmer volkomen bereikbaar doel aannemen (2), waarvan wij zelfs mogen twijfelen, of het wel eene nadering en niet veeleer eene verwijdering heeten moet. Hun einddoel is, het gemeenschappelijk leven der menschheid, extensief en intensief, steeds alzijdiger en volkomener tot een waar geestelijk leven, tot een rijk Gods op aarde te verheffen; steeds alzijdiger en volkomener, dus nimmer álzijdig en vólkomen. Voor de volein-

(1) Zeitst. II, p. 112.

(2) Dogm. p. 60.

ding des hemelrijks, gelijk de Schrift haar toezegt, is er geene plaats in hunne denkbeelden.

Hoe willen zij dan echter des apostels klagt op haren waren prijs stellen? Zoo wij alleenlijk in dit leven op CHRISTUS zijn hopende, zijn wij de ellendigste van alle menschen, roept hij uit. Hij verlangt alzoo iets meer, dat boven het tegenwoordig aanzijn verheven is. Doet hij dit uit zelfzuchtige begeerlijkheid? Wie verstout zich eenen man als PAULUS van zelfzucht te beschuldigen; eenen man, die voor zijne broederen, als het hun helpen kon, van CHRISTUS wenschte verbannen te zijn (1)? Wat moeten dat voor helden der zelfverloochening zijn, die tegenover zulk eenen man als aanklagers, ja ook zelfs maar als zijne verdedigers willen optreden! Beseffen zij wel eens, van welke ellende hij spreekt? Stelt het u voor, wij waren gekomen tot het geloof aan den heiligen en regtvaardigen, genadigen, barmhartigen en levenden God, maar nu bleek het dat wij ons te vergeefs in Hem getroost hadden, daar Hij niet in staat was den dood te niet te doen. Wij hadden gehoopt op de heerlijke voleinding eenmaal van Gods grootste werk; op de eindelijke zegepraal over alle boosheid; op eene volmaking der verlossing, wanneer alle neiging tot zonde, alle magt en alle vloek der zonde geheel zou vernietigd zijn; waar wij van de aardsche verdorvenheid, van den gruwel van al het ongoddelijke in ons wezen volstrekt vrij zouden zijn — en van dit alles zou niets waarheid zijn. Wij hadden in den geest het hoogste en heerlijkste aanschouwd, een volkomen heilig, zalig rijk des grooten Gods, en dit heerlijke zou blijken een ledig droombeeld te zijn. Een man als PAULUS, achter wien zijne bedillers wie weet hoe ver terug blijven, door eenen straal

(1) Rom. IX: 3.

van Gods heerlijkheid verlicht, naar Gods eer begeerig, naar zijne *gansche* eer, die slechts in het uitwerken eener *volkomene* verlossing bestaan kan, zou aan dit hoogste doel de dienst van een leven hebben gewijd, en nu zou hij met dit leven vol nood en leed, vol ontbering en vervolging, vol beproeving van binnen en strijd naar buiten, zijn doel gemist, ten eenemale gemist hebben! Ja, dàn zeker waren zij, die met hem het hoogste en heiligste te vergeefs gehoopt hadden, *juist deswegens* de ellendigste van alle menschen. Men moet uit het droomleven der wereld ontwaakt zijn, om het smachtend verlangen des apostels eenigzins te verstaan. Men moet een christen zijn, om te beseffen welk diep, onuitsprekelijk wee de ziel overstelpen moest, zoo het grootste, waartoe zij haren blik verheven en waarnaar zij als doel gestreefd had, niets meer ware dan een bedriegelijk beeld der fantasie!

Zoo behoort ontegenzeggelijk tot het volledig Christelijk begrip des eeuwigen levens de voleindiging van het individuëele, gelijk die van het gemeenschappelijk leven, in eenen toestand van veranderd aanzijn, boven de tegenwoordige orde der dingen verheven; en wie dit loochenen hebben geen regt om in den onverzwakten zin des woords van het eeuwige leven te spreken. Het eeuwige leven hebben — maar slechts eenen tijd lang! Het eeuwige leven hebben — maar slechts tot aan den laatsten ademtogt!... Wat is dat dan toch voor een eeuwig leven! Nog eerder konden zij zeggen: Het eeuwige leven *heeft hen*, tot dat *het hen weder uitwerpt;* of ook zoo als KRONOS zijne kinderen verslindt. En waarom nu dit alles? Waarom anders dan dewijl hun God geen persoonlijk leven heeft, en derhalve ook geene persoonlijke liefde? Daarom, in plaats van ons te leeren, dat wij vertrouwen moeten op de kracht van God, die een God is der levenden en niet der dooden, kennen zij ten slotte geene

hoogere wijsheid, dan zich aan het volstrekt onontwijkbare te onderwerpen. Van waar echter dit vergelijk met het *Kwaad*, als ware het verlangen naar iets beters, of veeleer als ware het *geloof* aan het *Evangelie* van de *geheele* verlossing slechts eene inbeelding van het zelfzuchtige hart? Van waar anders, dan dewijl zij ook met het *Booze* een vergelijk treffen, zoo als zij het niet van den apostel geleerd hebben!

E. DE ZONDE.

Hier voorzeker komen wij aan het teederste punt, waar spreken allermoeijelijkst is. Wie wil zich opwerpen, om zijnen mededienstknecht te zeggen: „Gij zondigt, en uw valsche denken komt uit de zonde voort," zonder eerst en steeds wederom aan den balk in zijn eigen oog te denken? Zoo wij echter dit laatste gedaan hebben, en steeds op nieuw eerlijk doen, dan voorwaar mogen wij, neen dan *moeten* wij „zien, hoe wij den splinter uit des broeders oog uitdoen." De teedere zorgvuldigheid, die hiertoe vereischt wordt, eischt vóór alles, dat wij ook in dit stuk alle geregtigheid jegens onze tegenpartij vervullen, en niets doen, waarmede wij gevaar loopen over het verborgene der harten te rigten, gelijk de farizeer dit jegens den tollenaar deed. Wij moeten alzoo meer dan ergens hier van niets anders uitgaan, dan van hunne eigene, algemeen bekende verklaringen.

In dit opzigt moet al aanstonds erkend worden, dat wij menige verblijdende betuiging ontmoeten, die van dieper inzigt bewijs geeft, dan het oudrationalistische pogchen op 's menschen deugd. Tegenover het misverstand of ook het misbruik hunner filosofie, verklaren zij stellig: „Het is een ijdel gezwets, waarin niets is van het ware Christendom, wanneer van eenheid met God, van verheffing

tot den Eeuwige, van toeëigening des Absoluten zoo koud en onverschillig gesproken wordt, als kwam men zoo in de vlugt tot dit alles door eene bloote verheffing des bewustzijns, en niet door eenen gestadigen innerlijken arbeid van het gansche gemoed en den ganschen wil, waarmede veel bange strijd en menige smartelijke wonde gepaard gaat (1). Zoo roemen zij dan ook de grondigheid van het zondenbewustzijn in het Protestantisme (2), en het ontbreekt niet aan plaatsen, waar zij daaraan eene treffende uitdrukking weten te geven. *Zalig zijn de armen van geest* wordt uitgelegd: „wij moeten afdalen in de binnenste diepten onzes harten en daar de innerlijke armoede ontdekken, inzien de diepe hulpbehoevendheid onzes gemoeds, erkennen den trots en te gelijk de kleinmoedigheid van het natuurlijke hart, onze aangeërfde krachteloosheid ten goede, de natuurlijke onvolkomenheden en gebreken, die ons steeds weder scheiden van God, en met ernstige boetvaardigheid spreken: Vader, ik ben niet waardig uw kind te zijn — zóó en zoo alléén wordt de Christen in ons geboren (3). Iets van dat leeddragen zal zich door des Christens gansche leven doen gevoelen; zijne aardsche levensvreugde zal steeds eene getemperde zijn, gansch verschillend van de luidruchtige blijdschap der kinderen dezer wereld (4). Ook is een louter sporadisch berouw niet genoegzaam, maar de geheele tweespalt van den wil met zijn ideaal, die het wezen uitmaakt van den natuurlijken mensch, moet, bij alle individuëele voortreffelijkheden en deugden, erkend worden als vleeschelijke, zelfzuchtige gezindheid, zoodat dan ook de vermeende goede werken (uit instinkt des harten of uit slaafsche gehoorzaamheid verrigt) als niet waarlijk goed gelden mogen, daar zij niet uit geloof zijn ontstaan (5). Want hierin

(1) Zeitst. III, 271. (2) Ibid., II, 37. (3) Gang, p. 16.
(4) Ibid., p. 17. (5) Dogm. 97 v.

slechts bestaat de ware boete, dat wij, zonder bedeksel of achterhoudendheid, voor het aangezigt des heiligen Gods, bekennen de verwijdering van ons natuurlijk wezen van Hem, de armoede van onzen innerlijken mensch, den trots van ons hart, zijne kleinmoedigheid wederom en onbestendigheid, onze aangeërfde krachteloosheid ten goede, de zelfzucht in onze liefde, de hemelsbreede verwijdering, ondanks alle natuurlijke voortreffelijkheden en deugden, waarin wij zijn van het verheven beeld des menschenlevens, dat CHRISTUS in woord en leven ons voor oogen heeft gesteld: dit alles voor zich zelven niet te verbloemen en met diep leedgevoel te spreken: o God, zijt mij zondaar genadig! is de aanvang des Christendoms in 's menschen leven (1)!"

Wat kunnen wij nu anders zeggen, als wij zulke woorden vernemen, dan wat de Heer tot dien fariseer zeide, die verstandig geantwoord had: Gij zijt niet ver van het koningrijk Gods! O blijft daarbij, ja dringt dieper, dringt geheel er in door! .... Maar helaas, dit juist doen zij niet.

Vooreerst leeren zij toch over de zonde niet volkomen naar waarheid. Iets van den zuurdeesem dier leer, welke het kwaad, hoe dan ook, als noodzakelijk beschouwt, heeft ook hunne denkwijze aangestoken. Niet overal treedt dit, wel is waar, ondubbelzinnig te voorschijn. Als het toch heet: „Gij moet eerst den natuurlijken mensch als zondig erkennen, anders zult gij u nimmer uit den toestand der natuurlijkheid tot dien des geestelijken levens kunnen verheffen (2)," of wanneer elders gezegd wordt: „De mensch, zoo als hij oorspronkelijk is, is nog niet geest. Hij is de natuurlijke mensch, bepaald door natuurlijke in zijn bloed gelegene driften, zinnelijk,

---

(1) Zeitst. I, 228.

(2) Gang, p. 9.

zelfzuchtig, eigenbatig, liefdeloos (1);" zoo is het ons nog niet duidelijk, of hiermede de natuurlijke toestand des menschen als een oordeel Gods over zijnen *val* wordt erkend, dan wel of wij dien toestand moeten beschouwen als een' onvermijdelijken eersten trap der ontwikkeling, op welken hij voorzeker niet mag blijven stilstaan, maar die nogtans *oorspronkelijk* alzoo door den Schepper beschikt is geworden.

Dat zij dit laatste meenen, zonder te beseffen welke ontzettende zonde in deze bewering ligt, wordt uit andere plaatsen duidelijk. Zoo lezen wij: „Daar de wereld in ieder punt slechts eene *beperkte* daarstelling Gods is (eene daarstelling Gods?) zoo is der wereld het *kwaad* onmiddellijk met het aanzijn gegeven. Komt deze *beperking* bij het zelfbewuste vrije wezen als beperking van den wil tot bewustzijn, zoo ontstaat het morele kwaad, het *Booze*. Beide (het natuurlijk en het zedelijk kwaad) kunnen wij uit het begrip der wereld niet wegdenken. Het Booze heeft zijnen grond in de natuurlijke zwakheid des menschen, als eindig wezen, en in zijne noodzakelijke ontwikkeling uit de onmiddelbare natuurlijkheid tot verstand en vrijheid. De zonde, naar haar algemeenst begrip, is de ongelijkvormigheid van den aanvankelijken toestand des menschen aan zijn ideaal, aan dát wat hij zijn en worden moet. Vraagt men waarom de zonde in de wereld is, dan vraagt men eigenlijk, waarom is de mensch niet van aanvang aan wat hij worden moet; waarom ontwikkelt hij zich (2)? De zonde is aanvankelijk natuurlijke onvolkomenheid, en wordt eerst bij voortgaande ontwikkeling des menschen een werk van den wil (3). Zoo is zij het treurig, hoewel dan ook onvermijdelijk gevolg van het ontwaakte bewustzijn (4). Derhalve,

(1) Gang, p. 12.
(2) Dogm. p. 62.
(3) Dogm. p. 66.
(4) Zeitst. II, p. 323.

zoo als HÖRLER schrijft (1): „De zinnelijkheid is immer het eerste en oorspronkelijke, wat de mensch in dienst der zedelijkheid te overwinnen heeft. Dat is onze erfzondeleer."

Het is echter niet de christelijke leer der erfzonde, en is ook op zich zelve geene redelijke leer. Voorzeker is het waar, dat bij de *tegenwoordige* ontwikkeling des menschen eene bepaalde rigting ten kwade aanwezig is, nog vóór het eigen bewustzijn en het bewuste handelen aanvangt. Dit is de *Christelijke* leer van de erfzonde. Maar wij moeten dat nimmer beschouwen als *oorspronkelijke* scheppingsordening Gods. En even zoo weinig moeten wij beperking, begrenzing, eindig-zijn verwisselen met dátgene, wat in waarheid het Booze is, dat is met de wederspraak, waarin het zelfbewuste schepsel zich plaatst met de wet, aan welke hij bij al zijne beperktheid gehoorzaamheid verschuldigd was. Wanneer nu onze modernen als in het voorbijgaan betuigen: „noodzakelijk is het Booze

(1) p. 102. Het is bekend, dat in de hoofdzaak dezelfde opvatting van de zonde gehuldigd wordt in Prof. SCHOLTEN's *leer der Hervormde Kerk*. Men zie o. a. de vierde uitgave, passim. Niet anders Dr. PIERSON, in zijn geschrift over *den oorsprong der moderne rigting*, dat ons onder het afdrukken dezer bladen in handen komt; hij noemt, bl. 110, „de zonde slechts een gebrek aan ontwikkeling." Indien het nog iets baatte in een strijd als dezen zich op het gezag van PAULUS te beroepen, zou men welligt hier 's apostels vonnis Rom. III: 8 mogen in herinnering brengen. Hoe ongezind ook overigens om mij in een strijd te mengen, die mij niet persoonlijk betreft, kan ik echter deze gelegenheid niet laten voorbij gaan, zonder mijnerzijds, mede in naam van duizenden die nog aan eene persoonlijke CHRISTUSregering gelooven, beslissend *protest* aan te teekenen tegen Dr. PIERSON's betwijfeling van 's Heeren voortdurend hooren van, en werken op de zijnen, waarvan Dr. DOEDES gesproken had, en waaromtrent zijn bestrijder vraagt bl. 146: „*waar mag dat in het Evangelie te lezen staan?*" Wij veroorloven ons te verwijzen naar hetgeen wij schreven over den Godmensch *in den hemel*, *Christol.* III, bl. 333—376. Ik kan de moderne theologie niet verhinderen de *waarheid* dier voorstelling tegen te spreken, maar dat zij *Evangelisch* is, zal men bezwaarlijk kunnen ontkennen.

slechts in het algemeen, terwijl in *afzonderlijke* gevallen en personen daarvoor geene noodwendigheid bestaat" (1), zoo maakt dit de zaak niet beter, maar slechts nog onbepaalder; en evenmin verhelpt het de volslagen verkeerdheid hunner stelling, als zij van de wet zeggen: „eerst deze brengt den mensch tot bewustzijn wat de zonde is in haar wezen: niet eene bloot natuurlijke onvolkomenheid namelijk, maar de bewuste wederspraak van den wil met het erkende goede, met zijn eigen ideaal (2)." Immers zoo moeten wij het dan toch voor eene ordening *Gods* houden, dat het natuurlijk Booze als aanvang *onvermijdelijk* is? En al wederom voor eene ordening Gods, dat het later even onvermijdelijk wordt erkend, als in strijd met zijn eigen ideaal? Maar dan is het toch gewis évenzeer onvermijdelijk, dat niet de wondergod der Christenen, doch veeleer de wonderlijke God, dien deze filosofen leeren, „de wederspraak met zich zelven wil." Zoo bodemloos is ook hier weder deze nieuwe wijsheid!

Maar bij dit alles is voor het overige het protest tegen het Determinisme, dat wij vroeger vernamen, als vergeten. Heette het daar: men mag de zonde niet als natuurnoodwendigheid aanzien, want daardoor ware zij opgeheven; zoo wordt zij hier nu toch als noodzakelijke ontwikkeling der onmiddelbare natuurlijkheid tot verstand en vrijheid voorgesteld, en alzoo naar de eigene woorden onzer filosofen „opgeheven."

Was het daarentegen met die bestrijding van het Determinisme ernst, dan moest de vrijheid en dus de verantwoordelijkheid des menschen, zoo ergens dan dáár worden vastgehouden, waar er van het allereerste optreden der zonde in de menschheid sprake is, zoo als dit ook in alle belijdenissen der Hervormde Kerk is geschied,

---

(1) Zeitst. III, 63. (2) Dogm. p. 85.

zelfs in dezulken, die anders de gestrengste leer der genadeverkiezing huldigen. Immers toen de eerste menschen hun leven aanvingen, hetwelk noodwendig anders was dan thans met ons menschenkinderen, moet ook hun zondigen een begin hebben genomen, almede niet gelijk thans met onze kinderen het geval is. Maar *hoe* dan? Daarvan weet geene filosofie, die het Schriftwoord versmaadt, ook maar het allergeringste. Wij echter hebben in de voorstelling der Schrift het allereenvoudigste en te gelijk het allerdiepzinnigste daarover, en wij meenen niet dat deze voorstelling, hoewel zoo diepzinnig en in sommige trekken raadselachtig, daarom niet historisch zou kunnen zijn. Ja het overkomt zelfs eenmaal den redacteur der „Zeitstimmen" te zeggen: „Wie de zonde ADAMS met al hare gevolgen toegeeft, heeft daarmede de gansche oude theologie toegegeven (1)."

Maar inderdaad, zij geven niet toe, zij zijn veeleer onvermoeid in het bestrijden der leer van de erfzonde. Wij zagen, wel is waar, dat zij zelven hier en daar van aangeërfde krachteloosheid spreken, maar zij meenen het niet in bijbelschen zin. Dezen zeker vatten zij ook niet in zijne waarheid, vrij van de Augustiniaansche overdrijving op. Naar de Schrift toch hebben wij beide vast te houden: eenerzijds, dat geen ADAMSzoon meer in zulke vrijheid geboren wordt, dat hij nog de keus zou hebben, om welligt ook *geen* zondaar te zijn; maar evenzeer, dat hem nogtans binnen dezen zondenban steeds nog verantwoordelijkheid eigen blijft; ja wat meer zegt dat God hem de zelfbeslissing vóór of tegen de zaligheid uit genade mogelijk maakt, en dat eerst de zonde tegen den Heiligen Geest onherroepelijk de zaligheid doet verbeuren. Met zulk eene bruikbare voorstelling van de zaak laten zij

(1) Gang, p. 284.

zich echter niet in. Hoe erg oppervlakkig zij met de Schrift omgaan, toont onder anderen hunne bewering, dat CHRISTUS in geenen deele de erfzonde leert, want, zeggen zij, „Hij maakt een onderscheid tusschen gezonden en kranken, regtvaardigen en onregtvaardigen (*gezonden* evenwel, zoo als de fariseën!); en ook de broeder van den verloren zoon wordt door Hem, wel is waar, geteekend als eenen mensch die de volle zedelijkheid mist, maar toch als eenen zoon met wien de vader *tevreden* is" (1)!

Ons oordeel is zeker slechts regtvaardig, dat zij, namelijk, niet naar de volle waarheid ten aanzien der zonde leeren. En hieruit ontstaat dan als gevolg een toon van luchtige, vaak ligtzinnige behandeling van ernstige vragen, voornamelijk in de artikelen van de hand des redacteurs, zoodat hij karrikaturen maakt waar hij voorgeeft te teekenen. Een verder gevolg is een walgelijke eeredienst van het genie; want, zeer verre van in te stemmen met het even stoute als kuische woord des Apostels: „alles is het uwe, maar gij zijt van CHRISTUS," huldigen de „Zeitstimmen" veeleer eene verheerlijking der helden van de moderne beschaving, die zoo buitensporig is, dat zelfs hunne aanstootelijkste vlekken niet slechts verontschuldigd, maar tot manifestatiën eener bijzonder hooge zedelijkheid opgeschroefd worden.

De geschriften, die wij bestrijden, verraden het, helaas, al te vaak, dat zij niet in de vreeze des levenden Gods en zijner heilige souvereiniteit geschreven zijn. Anders konden zij ook van de kerkleer betreffende de vrije genade Gods geen gedrochtelijk beeld leveren, als opredikte deze de willekeur des onbillijken mans, die oogsten wilde waar hij niet gezaaid had (2). En als wij nu

(1) Dogm., p. 70.

(2) Zeitst. II, 405.

na dit alles een eindoordeel vellen moeten, naar ons beste weten, in billijkheid en regtvaardigheid, zoo mogen wij zeggen: Zij loochenen de zonde niet, maar erkennen haar ook weder niet in de diepte harer afschuwelijkheid en verdoemelijkheid voor God. Zij geven daarvan een begrip, waarbij de diepst klinkende stemmen van ons geweten, dat ons onze schuld voorhoudt, gesmoord worden, en derhalve ook de behoefte aan verlossing in den vollen zin consequent ter zijde wordt gesteld. Zij achten zich wel zondaars, maar geen' *verloren* zondaars; anders konden zij met het éénige redmiddel niet omgaan, zoo als zij doen. Dit voert ons tot het laatste punt: hunne leer van het geloof en zijne werkingen.

F. HET GELOOF.

Het is ons reeds meermalen in het oog gevallen, dat de „Zeitstimmen," nadrukkelijk bestrijden, wat men in de Christenheid van oudsher als *inhoud* des geloofs heeft aangemerkt, terwijl zij even nadrukkelijk beweren geloovige Christenen te zijn, die door het *geloof* regtvaardig en zalig worden (1). Hoe is deze tegenstrijdigheid te verklaren? Is HÖRLER niet eerlijker, als hij in zijne meeningsverwanten hun eindeloos spelen met het woord *geloof* berispt (2)? Wij mogen dit echter niet zeggen, zonder er bij te voegen, dat HÖRLER bij hen dáárin achterstaat, dat hij onder geloof bijna altijd slechts een

(1) Omdat ook onze modernen gewoonlijk beweren aan de leer der regtvaardiging door het geloof vast te houden, is het, ter voorkoming van misverstand, niet ongeoorloofd te vragen, in wat zin ook door hen deze zinrijke formule bedoeld wordt. Eene belangrijke bijdrage tot beantwoording dier vraag gaf D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE in zijn opstel: *Regtvaardiging — door* WELK *geloof?* voorkomende in *Ernst en Vrede*, II, bl. 111 en verv. Vergelijk ook *de leer der Regtvaardiging, eene Paulinische Studie door* H. C. VOORHOEVE, Tiel, 1859.

(2) p. 65.

meenen zonder voldoenden grond, het ontoereikende halfweten verstaat, terwijl zij iets beters willen.

Slechts dringen zij bestendig op de onderscheiding aan tusschen theologie en godsdienst, tusschen dogmatische stellingen en het geloof, waarop het alleen zou aankomen. „Het Christendom en alle godsdienstig heil is," zoo leeren zij, „volstrekt niet afhankelijk van het voor waar houden van zekere historische verhalen des Bijbels en de in de Kerk daarop gegronde geloofsstellingen (1). Of men deze en gene dogmen, dit of dat feit aanneemt of niet, daaraan hangt de zaligheid niet. Wij moeten toch niet immer weder het *Evangelie* verwisselen met de *schriftelijke berigten* daarover (2). Het Evangelie is niet een zeker aantal historische voorvallen en kerkelijke geloofsstellingen (3). Het Evangelie is niets anders, dan het zedelijk en religieus karakterbeeld van JEZUS. Dààraan moeten wij gelooven. Maar dit is in geen enkel punt afhankelijk van het voor waar houden van zekere verhalen en dogmen (4). Ieder volge veeleer den God, die zich in zijn binnenste openbaart (5). Weg dan met de dogmen, die slechts wenschen van het godsdienstig gemoed, slechts droomen der fantasie zijn (6). Wij willen een dogmenvrij Christendom (7)."

---

(1) Zeitst. I, 6. (2) Ibid. I, 238. (3) Ibid. II, 12.

(4) Zeitst. I, 82, 102. (5) Gang, p. 82. (6) Zeitst. II, 365.

(7) Ibid., II, 150. Al wederom: „tout comme chez nous." Een van de *grond*dwalingen der moderne theologie is de *tegen*stelling tusschen *historisch* en *godsdienstig* geloof, als of het laatste volstrekt niet, immers zoo min mogelijk met feiten te maken had; eene tegenstelling, die door de Leidsche School van LESSING overgenomen, tot de treurigste miskenning van het feitelijke des Christendoms voert, en zelfs onlangs een welmeenend verdediger van het Opstandingswonder er toe verleidde om, na het handhaven daarvan op grond van twee geïsoleerde Apostolische getuigenissen, niet zonder een diepe buiging tegen deszelfs bestrijders zijn eigen betoog min of meer te neutraliseren met den gemoedelijken

Dus bestrijden zij zeer in het bijzonder het voor waar houden. Ook wij evenzeer moeten ons zelven en anderen steeds weder herinneren, dat het *bloote* voor waar houden ook der hoogste waarheid, nog niet het zaligmakend geloof is. Evenwel, zij bedoelen het niet in dézen zin, maar willen het voor volstrekt onverschillig verklaren, of men dit en dat voor *waar*, dan wel voor *onwaar* houdt. „Dit en dat," zeggen zij, en spreken dan van „zekere voorvallen en geloofsstellingen," zoo dat onkundigen den indruk bekomen, als of de strijd slechts over onwezentlijke, onbeteekenende bijzaken liep.

Wij echter weten reeds, hoe diep hun snijmes gaat, en vernemen zelfs ook eenmaal hunne zeer bepaalde betuiging: „Het Evangelie van JEZUS CHRISTUS moet worden afgescheiden van de berigten des Bijbels over de wonderen, die door Hem en aan Hem geschied zijn; van de dogmatische voorstellingen der Bijbelsche schrijvers over goede en booze engelen, over hemel en hel, over CHRISTUS' wederkomst en het einde der wereld, over de dingen na den dood. Immers boven dit alles kan men verheven zijn, gelijk de nieuwere beschaving stellig daar boven verheven is (zoo studentikoos wordt dit verzekerd), en toch kan men aan het Evangelie gelooven. Ook behoort het volstrekt niet tot dit geloof aan het Evangelie, het herwinnen des hemelrijks en het volle bezit des heils verbonden te achten aan de verzoening door den dood van CHRISTUS; want het is er niet aan verbonden in de gelijkenis van den verloren zoon, in die van den tollenaar in den tempel, in de geschiedenis der zondares, en ook niet in het Onze Vader (1).

---

uitroep: God beware mij, dat ik er mijn geloof op zou bouwen." Zeer teregt is deze eenzijdige rigting berispt door Dr. B. TER HAAR, in zijne Academische *Oratio de historicâ religionis Christianae indole, hodie nimium spretâ*, etc. Traj. ad Rh. 1860.

(1) Zeitst. I, 168 v. 230.

Het gansche procès der heilstoeëigening is onafhankelijk van elke bemiddeling door CHRISTUS (1)." „Gedoopte Joden" — dus zegt een bijzonder ligtvaardig medearbeider — „hebben de leer der voldoening en des plaatsbekleedenden lijdens geproduceerd (2)." — Maar zij behoorden dan toch ook te bedenken dat het met name PAULUS is geweest, die deze „Joodsche offerleer" in het Christendom heeft ingevoerd. En de Heer JEZUS CHRISTUS zelf? Wij zullen slechts aan twee zijner woorden herinneren, maar woorden van de onbetwistbaarste echtheid en te gelijk van het allerhoogste gewigt: „De Zoon des menschen is niet gekomen om gediend te worden, maar om te dienen, en zijne ziel te geven tot een rantsoen voor velen (3);" en dan het groote woord bij de instelling des Avondmaals, het woord van zijn bloed „dat voor velen vergoten wordt tot vergeving der zonden (4)." Tegenover deze woorden des Heeren vragen wij nu toch billijk: wat is dat voor eene bodemlooze geweldadigheid, als gij twee, drie gelijkenissen uitkipt, alsof deze het gansche Evangelie waren, en die zijden der waarheid geheel wegsnijdt, welke in deze gelijkenissen niet hare uitdrukking vinden konden? Wij van onze zijde, daarentegen, nemen wel die twee, drie gelijkenissen aan, als woorden van genade en leven; doch vraagt men nu *op welke wijze* zich de daarin geroemde genade Gods openbaart, dan vinden wij het antwoord in die andere, evenzoo echte woorden, die ons prediken, hoe Gods genade door *regtvaardigheid* heerscht (5). Maar er is geen eerbied in hunne behandeling der Schrift. Zij springen daarmede om, gelijk hun oogenblikkelijke luim het gebiedt.

---

(1) Dogm. p. 20, 22 en vergelijk den ganschen aanleg des boeks.
(2) Zeitst. III, 103 v.
(3) Matth. XX : 28.
(4) Matth. XXVI : 28.
(5) Rom. V : 21.

En nogtans spreken zij steeds weder van hun geloof aan het Evangelie. Hoe is het toch mogelijk! Wat verstaan zij dan daaronder? Het geloof, zoo leeren zij ons, is de innerlijke betrekking van het persoonlijk geestesleven tot God; niet het aannemen en voor waar houden van bepaalde overleveringen (1). Het Protestantsch beginsel brengt mede, dat ieder slechts geregtvaardigd wordt door *zijn* geloof, door dátgene wat hij uit kracht zijner eigendommelijke natuur- en geestgesteldheid innerlijk ervaart en beleeft, en derhalve als zijne eigene overtuiging, als de uitspraak zijns gewetens, in zich vindt. Daaruit vloeit dan ook voort, dat in het Protestantisme eene groote verscheidenheid van geloofsopvattingen wordt gevonden. 's Menschen waarde berust volgens hen alleen op de kern zijner gezindheid, zijner praktische godsdienstigheid, en deze is niet aan deze of gene dogmen gebonden (2). Veeleer is zij een gevoel, eene gemoedsgesteldheid, en deze kan, bij geheel verschillende beschouwingen over het object der godsdienst, dezelfde zijn. Haar warmtemeter is niet de objectieve waarheid, maar de innigheid van de overgave des gemoeds aan het goddelijke, hoe dit dan ook in begrippen zij opgevat (3); de god-innigheid, godéénigheid, godzaligheid, of hoe anders deze toestand der subjectieve gemoedsstemming wordt beschreven. *Dit* geloof *regtvaardigt*, d. i. uw *innerlijk* zijn is uw *ware* zijn (4).

Dat is echter (dus moeten wij antwoorden) in ieder geval niet de volle Evangelische zin der regtvaardiging door het geloof. Eene vonk van waarheid is zeker in het medegedeelde niet te miskennen. Er kan eene subjectieve vroomheid aanwezig zijn, ook bij groote dwaling in de leer omtrent God.

---

(1) Zeitst. I, 278.
(2) Zeitst. I, 81, 82.
(3) Gang, p. 215.
(4) Gang, p. 39.

De Roomsch-katholijk, die zich zijner Madonna onderwerpt, en zelfs de heiden, die zich voor zijne goden buigt, kan dit in hartelijke, roerende vroomheid doen. Maar hoe reiner daarbij de gemoedsstemming is, des te meer behoeft zij, om niet te tanen in haren gloed, de handreiking welke PAULUS den Athenienzers deed, met zijn woord: Ik verkondig u den God, dien gij niet kennende dient (1). Opdat zij niet tane, niet verarme, zeg ik; want uit zich zelf kan het geloof niet leven, maar uit de waarheid leeft het, en hoe meer het daarvan verwijderd geraakt, des te minder waar wordt het langzamerhand, zelfs ook als toestand dier subjectieve gezindheid. Bovendien: wie in plaats van op Gods waarheid, slechts op de innigheid der overgave zijns gemoeds steunt, maakt uit het geloof het fijnst gesponnen eigen werk. Hij behoeft niet zoover af te dwalen, dat hij met de mannen der „Zeitstimmen" het geloof als de daad der eeuwige menschwording Gods beschrijft (2); het is reeds niet rein en goed evangelisch, als hij het noemt de vrije daad, door welke het eindige individu zich één maakt met den Oneindige (3).

Wij kunnen het best toonen wat wij tegen deze leer hebben, als wij van dit woord der „Zeitstimmen" uitgaan: „Zooverre wij maar vrij en rein van gezindheid zijn, worden wij daardoor, ook bij onvolkomenheid in ons doen, van onze regtvaardiging voor God verzekerd (4)." Hoe echter, voor zoo verre wij ons bevinden *niet* van vrije en reine gezindheid te zijn? Voor zooverre wij ons veeleer als arme, ellendige zondaars erkennen, gelijk zij dan toch ook daarvan wel zullen weten te spreken? Voor zooverre wij, grondiger dan zij het schilderen, over het diep bederf en den gruwel onzer zonde met schrik vervuld zijn, en niet weten hoe

(1) Hand. XVII : 23.

(2) Gang, p. 60.

(3) Gang, p. 61.

(4) Zeitst. III, 64.

wij, goddeloozen, nog in genade kunnen aangenomen worden? Hoe wilt gij zulk eene ziel den vrede toonen, anders dan in eene zekere en ontwijfelbare *waarheid Gods?* die men dan echter ook moet kunnen *voor waar* houden! Gij zult u toch niet met de ellendige vertroosting van HÖRLER gerust willen stellen, als hij zegt (1): „Het bewustzijn, dat hij met zijn doen zoozeer achter staat bij zijn willen, dewijl de wet van het erkende goede wordt wedersproken door de wet der zwakheid en der geestelijke traagheid, *moest* den godsdienstigen mensch volstrekt ongelukkig en rampzalig maken, als hij niet *rust* vond in de overtuiging dat hij nimmer de perken zijner onvolkomenheden en gebreken overschrijden kan, maar toch ook in deze zwakheid en eindigheid zijn deel van de eeuwige taak der menschheid vervult?"

Neen! gij wilt iets beters. Hoewel gij ook al menigmaal in stede van over den gruwel der zonde, slechts sentimenteel over den jammer der eindigheid spreekt, wilt gij toch iets hebben van zondenvergeving en wedergeboorte. Zoo zegt gij: „De mensch, zoodra hij zijne vervreemding van God beseft heeft, keert tot zich zelven in; er ontwaakt een heimwee des geestes; hij maakt zich op, zoekt God, en God geeft zich nu ook aan hem. Niet door zijne individuëele kracht kan hij zich verlossen; het is God, die in de zwakken sterk is, het is de Heilige Geest, die het eigenlijk waarachtige wezen des menschen uitmaakt, welke de wedergeboorte bewerkt (2). Wij overwinnen niet door onze individuëele kracht, maar uit genade worden wij zalig (3). Wie spreekt het woord der verzoening en zondenvergeving in 's menschen hart uit? Wie durft het schuldboek van het verleden uitwisschen? Niet de mensch uit zijne individuëele kracht en zijn per-

---

(1) Pag. 102. (2) Gang. p. 13. (3) Dogm. p. 107.

soonlijk goeddunken, maar God, de in den mensch aanwezige God. Zoodra de mensch God hebben *wil* en Hem met opregt boetvaardige ziel zoekt, heeft hij Hem; en zoodra hij Hem heeft is hij met Hem verzoend. Er is geene andere regtvaardigingsleer (1)."

Ik onthoud mij er van om het halfware te oordeelen, dat ook in deze zinsneden telkenmale gestrooid is, en haal liever nog eene hoofdplaats aan. „Het geloof," zoo leert men ons (2), „is de volle, onbepaalde overgave des menschen aan het Godsrijk, en omvat deze twee stukken in zich: 1o. de theoretische overtuiging, dat hetgeen men ziet en tast, het eindige, tijdelijke, niet het éénig werkelijke, ja in het algemeen niet het waarachtig werkelijke is: maar dat de geest, het eeuwige, het hemelrijk, kortom *dat God* is, en dat Hij met al zijne heilgoederen zich nog gewinnen laat, ook nadat de mensch in de zonde een' tijd lang van Hem vervreemd is geweest; derhalve: dat God *is* en dat Hij een *genadig* God is. Maar deze theoretische overtuiging, dit *voor waar houden* is slechts de noodwendige vooronderstelling des geloofs. Het geloof is, naar zijn innerlijkst wezen 2° eene praktische betrekking des menschen tot God, de volle, onbepaalde overgave van den wil aan het Godsrijk, God liefhebben met het gansche hart enz. En zoo is dan het Evangelie de blijde boodschap, dat de mensch, als hij aldus in boete in zich zelven is gekeerd en in het geloof zich aan God en zijn rijk vol vertrouwen heeft overgegeven, verzoend is met God."

Derhalve, deze blijde boodschap, dat zulk een genadig God den mensch aanneemt, moet dan toch *geloofd* zijn. Hier dus erkennen onze wederpartijders het voor waar houden als de *noodwendige* vooronderstelling des geloofs, en spre-

---

(1) Zeitst. I, 200. (2) Ibid., I, 229 v.

ken nu niet zóó, alsof het voor waar houden en het voor onwaar houden van gelijke gehalte zou zijn. Maar hoe kunnen zij dan toch straks weder zeggen, dat des menschen heil van de theoretische geloofsbegrippen *geheel* onafhankelijk is (1)? *Geheel* onafhankelijk daarvan? Dus ook van de overtuiging, dat er een genadig God is, of wel geen? — Neen, naar hunne eigene redenering moet het toch *waar* zijn, dat er een genadig God is; maar dan moet het ook een dogma zijn, eene vrije en zekere grondwaarheid, waarop men zich verlaten kan. Moogt gij al anders dogmen verwerpen, zoo veel gij wilt; mag uw verwerpen der dogmen zélf een dogma zijn, namelijk de leer, dat een ieder op zijne manier zalig wordt (wat in het eind uitloopt op eene godsdienstlooze moraal, of, gelijk gij ergens van de Chinezen, zonderling genoeg zegt, op eene atheistische godsdienst) — hier hebt gij dan toch nu eens een dogma verkondigd. Gij wilt toch geene Chinezen zijn, maar predikt als leer, die men *voor waar moet houden*, dat er een genadige God is.

Gij beweert, wel is waar, desniettemin met grooten ijver, dat heil en zaligheid niet afhangen van de geloofs*leer*, maar van het geloof (2). Hoe echter, indien nu het geloof door de geloofsleer bepaald ware? Gij vraagt een andermaal: „Wat maakt u tot een' waar Christen? Dat gij geestelijk gezind zijt; dat gij levend staat in het Godsrijk, hetwelk is geregtigheid en vrede en blijdschap door den Heiligen Geest; dat gij den Geest van CHRISTUS hebt? Of wel, dat gij aan dit of dat voorval gelooft, dat eenige duizende jaren geleden aan dezen of genen oord der aarde geschied is (3)?" Dus spreekt gij, maar hoe nu, wanneer gij den Geest van CHRISTUS volstrekt niet anders kondt bekomen, dan door het *werke-*

(1) Gang, p. 88. (2) Ibid., p. 83. (3) Zeitst: I, 169.

lijk Evangelisch geloof aan CHRISTUS? Wij bedoelen natuurlijk niet door het geloof, zoo als gij het uitdrukt, aan een aantal (geïsoleerde) voorvallen en geloofsstellingen, maar door het geloof aan een' Verlosser, die God is, en aan de groote daden van zijn verlossingswerk. Gij vraagt ons hier, wat noodwendige innerlijke zamenhang er zou bestaan tusschen het Evangelie van JEZUS CHRISTUS, de blijde boodschap des hemelrijks, en die theologische voorstellingen of bijbelsche verhalen, op welke wij een' zoo grooten nadruk leggen? Of dan het voor waar houden van deze of gene uiterlijke gebeurtenis uitsluitend in staat zou zijn het geloof voort te brengen (1)? — Wij antwoorden eenvoudig: gij zelven hebt het moeten toestemmen, dat het voor waar houden der waarheid: *er is een genadig God*, de onvermijdelijke vooronderstelling is des geloofs! Doch nu vragen wij wederom: Van waar leidt gij de gewisheid dezer waarheid af? Van waar hebt gij het, als gij van heil, van verzoening, van wedergeboorte, van hemelrijk, van al deze hoogste en heilige goederen spreekt? Gij doet het, wel is waar, in eenen anderen zin dan de bron waaruit gij schept medebrengt, maar evenwel, zoo als gij het dan doet, van waar anders hebt gij het, dan uit het Evangelie? De menschheid althans heeft daarvan langs geenen anderen weg kennis bekomen. Nergens heeft zich de geestelijke godsdienst van zelfs uit het heidendom ontwikkeld. Overal kwam zij slechts door de *positieve* prediking van CHRISTUS tot stand (2); door het hooren van dátgene wat niet wordt uitgedacht, wat niet uit de bloote natuuropenbaring den mensch kennelijk wordt en niet op den akker der oude menschheid ontkiemt. Zoo zegt ook zelfs RÜCKERT (3): „de ge-

(1) Zeitst. I, 236; II, 52

(2) Verg. Rom. X: 14.

(3) Rationalismus p. 148.

dachte der verlossing moge de denkende mensch van zich zelven kunnen uitvinden, de zekerheid van het verlost-zijn wordt slechts in den Bijbel gevonden." Wanneer het er echter zoo mede staat, is het dan niet louter willekeur, *dat gij de namen der hoogste heilgoederen aan de Schrift ontleent, maar ze gebruikt tot aanduiding van begrippen, die gij naar uwe eigene gedachten bepaalt, en geenszins volgens de denkbeelden der Schrift* (1)?

Gij spreekt van de wedergeboorte, met te zeggen: „het is de heilige Geest, die het eigenlijke waarachtige wezen des menschen uitmaakt, welke de wedergeboorte bewerkt (2)." Maar kan dát de wedergeboorte zijn, die het Evangelie belooft en brengt, de wedergeboorte uit den Heiligen Geest Gods, die toch een *andere* dan onze *eigen* geest is; die zeker eerst ons ware leven in ons tot stand brengt, doch geenszins „ons waarachtige wezen

---

(1) De proeven derzelfde verkeerdheid zijn onder onze modernen zoo talrijk, dat des optellens geen einde zou zijn. Ten voorbeelde herinneren wij aan de wijze, waarop in het geschrift van E. R. BORGESIUS, *de moderne theologie in haar beginsel en hare waarde*, 2e druk, Assen, 1861, bl. 27, de schoonklinkende stelling, „dat de hedendaagsche Godgeleerdheid slechts wil bouwen op den H. Geest, die alleen in alle waarheid leidt" van lieverlede toegelicht wordt. Het woord: „heilige Geest" heeft zeker voor den eenvondigen een welluidenden klank, maar wondervreemd moet hij opzien, als ten slotte de vermaning om „heiligen Geest te kweeken", aldus wordt omschreven: „m. a. w. „het gemoed en 't karakter te vormen, het leven Gods in de christenheid te vermeerderen". „Ieder" zegt deze schrijver, „is modern theoloog, die den H. Geest tot het eenig gezag in het godsdienstige verheffen durft". Die intusschen gevat heeft, wat er van het *Bijbelsch* leerstuk des H. Geestes op dit standpunt is overgebleven, neemt stillekens zijn GÖTHE uit de kast, en herleest eene bekende plaats uit den FAUST met deze kleine verandering:

„Was Ihr den Geist des Meisters heiszt,
„Das ist im Grund *der Herren eigner* Geist,
„Worin die Sachen sich bespiegeln".

(2) Gang, p. 13.

uitmaakt," maar als eene kracht uit den Hoogen komt over ons zondige menschen?

Gij spreekt van de regtvaardiging door het geloof, die daarin zou bestaan, dat wie met boetvaardige ziel God zoekt Hem ook terstond heeft, en zoodra hij Hem heeft met Hem verzoend is (1), en wel onafhankelijk van iedere bemiddeling door den persoon van CHRISTUS (2). Dat is echter wederom niet de regtvaardigingsleer der Heilige Schrift. Wat ik in mijzelven niet vind, dat vind ik in CHRISTUS: mijne geregtigheid. Het welgevallen, dat God aan mij in mijne natuurlijke gestaltenis niet hebben kan, dat heeft Hij aan mij, als ik door het geloof in CHRISTUS ben. Dat leer ik uit de Schrift, en dat is volgens haar de geregtigheid, die door het geloof in CHRISTUS wordt verworven. Uit de Schrift weet ik dit, en van elders weet ik daarvan niets. Maar dan mag ik ook slechts zóó daarvan spreken, gelijk de Schrift het verstaat; van het geloof dus *in den zin der Schrift;* van het geloof aan den CHRISTUS dien de Schrift ons verkondigt. Zóó slechts heb ik het *ware* geloof.

Hij, wiens geweten ganschelijk ontwaakt is, wien zijne zonden voor den heiligen God aanklagen, kan de gewisheid der vergeving slechts dáárdoor gewinnen, dat hij uit zich zelven uitgaat en zich geheel verlaat op den Middelaar, van wien de apostel betuigt: God heeft Hem zonde gemaakt voor ons, opdat wij zouden worden regtvaardigheid Gods in Hem; op den Middelaar, die van zich zelven gezegd heeft, dat Hij, door zijne overgave in den dood, de verzoening voor ons heeft volbragt. Wie werkelijk verzoening met God zoekt, en wel eene verzoening, wier gewisheid hem door geene aanvechting onzeker gemaakt kan worden; eene verzoening, bij welke de heilig-

(1) Zeitst. I, 200. (2) Dogm. p. 20.

heid Gods niet de geringste afbreuk lijdt, die leert geloovig aannemen wat de Verzoener zelf uitriep op Golgotha: Het is volbragt!

Dit is naar de Schrift het geloof in CHRISTUS, door hetwelk wij één geest met Hem worden; maar niet het geloof in úwen CHRISTUS, die gekruisigd en in de groeve der vertering verbleven is: want hoe zou zúlk een CHRISTUS de bron des geestes en des levens kunnen zijn?

Gij moogt misschien eenen geest hebben, maar zeker niet *den* geest der wedergeboorte naar de Schrift; niet den geest des geloofs naar de Schrift; niet datgene wat de apostelen den Geest van CHRISTUS noemen. Ja, dewijl gij niet den schriftmatigen *inhoud* des geloofs hebt, zoo hebt gij óók niet *het geloof* als toestand of werkzaamheid des geestes. Gelooven heet, naar den zin der Schrift, vertrouwen — maar op wien? Gelooven wederom heet ergens op steunen — maar op wien? Ontegenzeggelijk op den God der waarheid. Het bloote gelooven àls gemoedsstemming, àls daad der ziel, kan zonder den feitelijken grondslag en het waarachtig voorwerp des geloofs niet bestaan. Gij zelven zegt ons: de godsdienst slechts vormt groote karakters, en gij noemt haar het eeuwige grondfeit voor het menschelijk gemoed (1); maar úwe godsdienst zal voorzeker geene groote karakters vormen, want telkens weder verlamt gij haar in haar middelpunt.

Neemt bij voorbeeld de vergeving der zonden, der werkelijke zonden. Daar gij uwen God slechts in de beeldspraak der voorstelling en fantasie een weten van u toeschrijft (2), zoo is de vergeving van dezen fantasiegod ook slechts eene voorgestelde, door u gedachte, in stede der werkelijke, door God verzekerde, onbetwijfelbaar betuigde zondenvergeving. Of neemt het bidden. Tot eenen

(1) Zeitst. I, 9, 10.

(2) Zeitst. III, 14.

God, van wien gij slechts in de spraak der verbeelding zegt: Hij weet van u en vertroost u; tot zulk eenen God kunt gij ook niet in waarheid bidden. Gij kunt wel eene poging doen om een denkprocès in de plaats van het bidden te schuiven; doch in waarheid zal het gebed tot den God der voorstelling en der fantasie slechts een gebed zijn der fantasie en der voorstelling, en alle vuur en gloed der fantasiebidders zal vruchteloos zijn, om uw koud marmerbeeld levend te maken. PYGMALION heeft dat ook slechts vermogt in de mythe, niet in de werkelijkheid.

Daarentegen, om werkelijk te bidden, moet ik uit mij zelven kunnen uitgaan, en mij dus als het ware geheel op God werpen; op den wérkelijken God, die zich zelven bewust is en zich zelven bezit; die mij kent en wiens ik ben; die eene verzoening der zonden heeft verordineerd, gelijk het Hem behaagde, en die mij nu mijne werkelijke zonden werkelijk vergeeft. Slechts aan dien God kan ik werkelijk *gelooven*, slechts tot Hem kan ik in waarheid *bidden*, tot Hem die spreekt: *Ik zal zijn, die Ik zijn zal!*

Daarom, als gij nogmaals naar den zamenhang vraagt, die tusschen het voor waar houden van deze of gene uiterlijke gebeurtenis en het zaligmakend geloof bestaat, zoo antwoorden wij: een voor waar houden moet gij zelven als noodwendig toestemmen, en bloot om déze of géne uiterlijke gebeurtenis is het hier niet te doen, maar het geldt veeleer het groot Geheel van het verlossingswerk Gods. En wilt gij dan niet hooren wat PAULUS daarover zegt: *Indien* CHRISTUS *niet opgewekt is, zoo zijt gij nog in uwe zonden* (1)? Dat hebben *wij* althans niet uitgevonden. Gij moogt nu den apostel van beneveling des Christelij-

(1) 1 Cor. XV : 17.

ken beginsels beschuldigen (1); wij blijven er bij, dat wij liever van hem dan van u leeren willen, wat het ware Christendom is.

Gij werpt ons, wel is waar, dreigend tegen, dat de wortel van alle onverdraagzaamheid, van allen priesterdwang, van alle aanmatiging en van allen geloofshoogmoed dáárin gelegen is, wanneer iemand vermeent dat God hem in eene geheel bijzondere openbaring de waarheid onbedriegelijk heeft medegedeeld (2). Wat zullen wij echter hierop zeggen? Wij zouden welligt kunnen beproeven om het verwijt op uw eigen hoofd te doen wederkeeren, met de vraag: of het niet een onverdragelijk despotisme der intelligentie is, als iemand uwer, bij de wederspraak in welke hij is met het geloof der gemeente, zich er mede geruststelt, dat de prediker als leeraar *boven* de gemeente staat (3)? Maar wij doen dat niet. Veeleer betuigen wij: het zij Gode geklaagd, dat nog zoo veel wortel der priesterlijke overheersching, der aanmatiging en des hoogmoeds in onzen ouden mensch overig is. God moge het ons in genade vergeven, dat wij het beeld zijns Zoons nog zoo weinig gelijkvormig zijn. Maar dit treft *ons*, en niet *de waarheid Gods*, die PAULUS verkondigt. En zoo iemand ooit geweten heeft, hoe een mensch van de zonde, hare schuld en haren vloek in waarheid vrij wordt gemaakt, zoo was het PAULUS. Gij zoudt evenwel anders denken omtrent zijn woord, als maar uwe zonden u drukten, gelijk zij het niet doen. Daarover zeg ik echter niets meer, dewijl toch de mensch tot de werkelijke erkentenis der zonde en van hare gruwelijkheid voor den heiligen God niet wordt gebragt door eens menschen woord, maar ten laatste eenig en alleen door de

(1) Dogm. p. 21.
(2) Zeitst. III, 193, 210.
(3) Zeitst. II, 88.

diepinwendige werking van den Heiligen Geest. Door de werking van dien Geest zoudt gij echter ook uw ongeloof zelf als *zonde* leeren betreuren.

V.

PRAKTISCHE GEVOLGTREKKINGEN.

De tegenspraak, welke er bestaat tusschen het hedendaagsche Rationalisme en het Evangelische Christendom — dit mogt uit het tot dusverre aangetoonde blijken — bepaalt zich niet tot enkele meer onwezentlijke punten, maar betreft het kernpunt des geloofs, en van daar uitgaande, zijnen ganschen omvang.

In overeenstemming met de willekeur, waarmede onze Rationalisten de Heilige Schrift behandelen, leeren zij ten aanzien van JEZUS CHRISTUS. Zij beweren aan den historischen CHRISTUS vast te houden, maar verstaan daaronder eenen CHRISTUS, dien zij alle wonderen en ook de opstanding ontzeggen; van wien zij niet eens de zondelooze heiligheid erkennen; wien zij een bewustzijn des kindschaps Gods toeschrijven, geheel anders dan het zelfbewustzijn van CHRISTUS, zoo als het ons in het Evangelie verkondigd wordt (1).

Zoo willekeurig construëeren zij zich hunnen CHRISTUS, dewijl zij geene wonderen voor mogelijk houden, en dit dààrom niet, dewijl zij aan geenen God gelooven, die werkelijk Heer zijner schepping is.

Is dit nu de grond hunner verkeerde leer over

---

(1) Dat is reeds door STRAUSS erkend als hij schreef: „ein CHRISTUS nur als ausgezeichneter Mensch macht zwar dem Begreifen keine Schwierigkeit, aber ist nicht derjenige, an welchen die Kirche glaubt". L. J. 3e. Aufl. II, S. 742.

CHRISTUS, zoo is daarvan het gevolg, dat zij ook niet aan de voltooijing van zijn verlossingswerk gelooven. De mensch in zijnen toestand aan déze zijde des grafs geldt hun als de hoogste bestaansvorm, die er in het algemeen is. Spreken zij van het eeuwige leven, zoo denken zij zich dat, als binnen de grenzen dezer sterfelijkheid besloten. De onsterfelijkheid der ziel wordt door sommigen hunner geloochend, terwijl de anderen zich onbeslist daarover uitlaten. De openbaring van het voleindigde Godsrijk gelooven zij niet. De verlossing is hun geene verlossing van den *dood*.

Maar zij is hun ook niet waarlijk eene verlossing van de *zonde*. Immers, zij zijn niet vrij van eene opvatting des zedelijken kwaads, volgens welke het, althans in den aanvang, eene onvermijdelijke noodzakelijkheid zou zijn.

Daarom ontbreekt bij hen ook noodzakelijkerwijs de regte ontvangbaarheid voor de heilsboodschap der verzoening met God; en als zij zich zelven het geloof met al zijne heilswerkingen toeschrijven, zoo ontbreekt daaraan de grond der waarheid, en met den inhoud des geloofs verliest ook het geloof als daad der ziel het karakter der echtheid.

Na dit alles echter is het de vraag: hoe staan dan nu de mannen der „Zeitstimmen" tot de Kerk? — Ik wil niet in bijzonderheden komen; dat raakt het persoonlijke en behoort hier niet thuis. Dat onderscheidenen hunner grooten ijver, warmte en liefde hebben, niet slechts voor de prediking maar evenzeer voor de zielzorg, is ook door THOLUCK erkend (1). Wat echter aan de kweeking van het eigenlijke christelijke ge-

(1) Zeitst. III, 298 v.

loofsleven ontbreekt, zoekt meer dan één voorstander dezer rigting door bedrijvigheid van meer algemeen nuttigen aard te vergoeden.

In hoeverre nu hun invloed in staat is hunne denkwijze, en wel in beide rigtingen, te verbreiden, valt niet gemakkelijk te zeggen. *Dat het luidruchtig toegaat, is nog geen bewijs dat velen er mede instemmen.* Het zou toch menigen verlichten niet-theoloog wel eens kunnen gaan toeschijnen, dat er nog altijd te veel mystiek in deze theologie is, te veel „geklingel met mystieke woorden (1)", gelijk een leek heeft gezegd; en zij konden welligt voor hunnen persoon aan nog wat ruwer ontkenningen de voorkeur gaan geven (2).

Wat er van kwam, zouden wij eerst regt te zien krijgen, als zij het eenmaal tot eene volkskerk bragten, gelijk zij zoo vaak daarvan spreken. Want dát is hun ideaal, voor hetwelk zij ook anderen zoeken te winnen: eene volkskerk, gebouwd op de autonomie der gemeenten en het algemeen priesterdom van allen, die Christenen heeten. De Evangelische kerk, zeggen zij, moet volkskerk en niet theologenkerk zijn. Eene democratische kerkinrigting moet er toe dienen, om den wil der gemeenteleden uit te drukken, de volksmeening tot haar regt te laten komen (3). Ja, de Menschheidskerk zal hetgeen gescheiden is door praktische godsdienstigheid en werken der liefde vereenigen (4). Terwijl zij op deze Menschheidskerk reeds *anticiperen*,

---

(1) Zeitst. I, 378.

(2) Juist gelijk velen ten onzent, die de vrijheid nemen om de beginselen der moderne theologie nog wat krachtiger toe te passen ook, op datgene wat deze tot dusver hun nog had overgelaten, en meer dan eenmaal vruchteloos vroegen, *waar* dan toch eigenlijk het *principiëel* verschil tusschen deze rigting en die van den door haar met zooveel hoogheid behandelden *Dageraad* schuilt?

(3) Zeitst. I, 240; II, 23, 43, 62. (4) Ibid. I, 82.

schrijven zij: „Onze Kerk maakt hare ingangspoorten wijd" (anders dan de Heere JEZUS!), „en lokt zoo dezulken bij scharen binnen, die in andere Belijdenissen geene bevrediging vinden (1). De Christenen moeten hunnen trots er in stellen, eenvoudig menschen te zijn, los van de Joodsch-dualistische wereldbeschouwing (2)." Dit nu stemt geheel overeen met HÖRLER's woorden: „Eene algemeene Christelijke Kerk bestaat er voor óns, maar niet voor de regtzinnigheid (die zoo onverdraagzaam anderen buitensluit, is de meening). Voor ons is de Kerk zoo algemeen, als waarheid en zedelijkheid. Wie denkt en naar ontwikkeling streeft, heeft deel aan haar (3)." Een nieuw begrip van Kerk ontegenzeggelijk; geheel overeenkomstig met het geloof, dat geen geloof is.

Zulk eene Kerk zou natuurlijk hare verwezentlijking

---

(1) Dogm. p. 163; Zeitst. II, 180. (2) Zeitst. II, 192.

(3) p. 107. Juist zulk eene kerk als deze HÖRLER wil ten onzent bijv., de Heer BORGESIUS, t. a. p. bl. 20, 21, op deze wijze: „de nieuwe rigting erkent geen ander gezag dan dat des H. Geestes. Waar openbaart zich nu die Geest, en hoe leert men onderscheiden 't geen het zijne is? Hij openbaart zich in elk menschenhart, het krachtigst in de edelsten van ons geslacht, het allerkrachtigst in het beeld van JEZUS van Nazareth, gelijk het ons in de Evangeliën geteekend is. Daar is de Geest, om zoo te spreken, gecondenseerd, vleesch en been geworden. JEZUS had hem niet met mate (*). En hoe leeren wij onderscheiden, wat niet, wat wel des Geestes is? Alleen door opvoeding en gemeenschap met levende personen. Geen dood formulier of bijbelboek, maar ouders, betrekkingen, vrienden kweeken in ons het ware, schoone en goede. Zij echter hebben het weer van vroegeren ontvangen; en deze eindelijk — het kan niet anders — van den Eenige of van God. Zoo is er eene gemeenschap aller heiligen, van alle eeuwen, eene kerk in den waren zin des woords. Zij is eensdeels de draagster des H. Geestes, die al zijne schatten bezit, anderdeels de uitdeelster en wekster daarvan in ieders hart. Buiten de kerk geen heil." Wat zou de strengste Ultramontaan meer dan deze laatste woorden verlangen — indien hij zich namelijk door klanken misleiden liet?

(*) 't Welk is, getrouwelijk overgezet: „JEZUS was het brave kind van den Vader aller menschen, van wien wij, met Ds. B. en anderen, nog gebrekkige, soms stoute kinderen zijn."

vinden in eene zoogenaamde Volkssynode; eene Synode, als men haar nog zoo noemen kan, die door het volk uit het volk zou worden gekozen, zonder eenige voorwaarde omtrent het kerkelijk karakter der kiezers of der gekozenen; zonder alle wettig voorschrift, dat zelfs ook maar één enkele *leeraar* moet gekozen worden; zonder op ambt of dienst in de Kerk eenige aandacht te vestigen, als grond, op welken men eenig regt in haren boezem verwerft. Het is welligt niet van beteekenis ontbloot, dat een leek (1), man van invloed, als voorspraak van zulk eene Volkssynode is opgetreden. Hij zegt uit te gaan van de algemeene priesterschap (2). Hij wenscht, op zijne wijze welmeenend, dat bij het volk in plaats der heerschende laauwheid en onverschilligheid eene levendige, waakzame belangstelling in religieuse vraagstukken ontstaan mogt. Maar daartoe zou dan ook noodzakelijk behooren, dat aan iedere overtuiging, met name ook aan den twijfel en aan de negatieve resultaten, de mogelijkheid wierd verschaft om zich te doen gelden en naar de heerschappij te streven, waartoe tot heden buitengemeen weinig gelegenheid is geweest (3).

Zoo wordt met het oog op het uiterlijke alléén, geheel in strijd met de geschiedenis en de H. Schrift, eene kerkinrigting ontworpen, even alsof het hier eene Zangvereeniging of een Schuttersgezelschap gold, waarbij het aan geene bedenking onderhevig is, om de heerschappij der meerderheid van het oogenblik te erkennen. Met opzigt tot de Kerk evenwel, zou de voorstander van dit gevoelen nimmer deze onbeperkte autonomie der meerderheid als *regt* aannemen, zoo hij meer besef had van de waarheid Gods, uit welke alléén zij haar leven heeft. Hij zou dan ook nimmer van eene zoo uiterlijk gemotiveerde inrigting

(1) Zeitst. I, 314. (2) p. 317, 320. (3) p. 368, 369.

meer bezieling der Kerk verwachten, in de naïve hoop, dat de overgang van het uiterlijke tot het innerlijke van zelfs plaats vinden zou, en dat door de levend geworden belangstelling in de zaak de vorm ook wel een geest zou bekomen (1). Neen, zoo is het nooit gegaan in de Kerk; zoo gaat het ook waarlijk niet. Indien onze schrijver niet uitging van de *algemeene* priesterschap, maar veeleer, met de hervormers, van het algemeene priesterdom *der geloovigen*, en bedacht dat de Kerk vóór alles eene Kerk van JEZUS CHRISTUS is, zou hij zien welk een element der onwankelbare waarheid Gods haar ten grond ligt, wat hij nu bij zijne constructie volstrekt niet heeft in aanmerking genomen.

Voor als nog is, wel is waar, de groote raad van Zurich er niet toe gebragt kunnen worden, om zich met het ontwerp eener dusdanige Volkssynode in te laten.

Zoo zij het echter ooit zoover bragten, het Evangelie zou daarom toch niet ondergaan, en de Heer niet ophouden te heerschen. Maar het zou, door den tegenwoordigen toestand der kerk, tot eene geweldige breuk kunnen komen, zoo zij bereikten wat hun tot dusverre nog niet mogt gelukken; te weten, zoo zij door eene meerderheid de officiëele verklaring wisten te verwerven, dat hun ongeloof voor het minst gelijke regten heeft met het christelijk geloof: waarop dan schielijk genoeg zou kunnen volgen, dat de besliste prediking der christelijke waarheid niet meer vergund wierd. Dat zou eindelijk de belijders des geloofs tot afscheiding kunnen noodzaken, terwijl daarentegen thàns de zaak nog zoo gelegen is, dat HÖRLER zegt: „In de godsdienstgeschiedenis is iedere schrede voorwaarts met eene scheiding verbonden. De oude leer erkent de nieuwe niet, en *voor deze blijft geen*

(1) p. 379.

andere uitweg, dan met de bestaande gemeenschap te breken en eene nieuwe te stichten (1)." De mannen der „Zeitstimmen" echter komen hierin, gelijk ook in andere punten, niet met hem overeen, maar vermeenen van zichzelven, dat zij bij voorkeur in de Kerk staan op de hoogte van den tijd, en alzoo juist de lieden zijn, geroepen om eene brug te slaan over de diepe klove tusschen Kerk en nieuwe wereldontwikkeling; opdat zoo door hunne dienst velen weder den moed mogen hebben om het eeuwige Rijk Gods en de Kerk van JEZUS CHRISTUS toe te behooren (2).

---

(1) p. 72. Deze zelfde overtuiging van het onvereenigbare eener kerkelijke betrekking en werkzaamheid met het streven om de leer der kerk te vernietigen, werd reeds vóór twintig jaren door D. F. STRAUSS met zijne gewone *rücksichtlose* objectiviteit beleden in zijne *Christl. Glaubenslehre*, II S. 624, als hij zegt, dat de theologie slechts in zoover nog productief is, als zij destructief is, en erkent, dat het echte kind van den modernen geest „zum Geistlichen verdorben" is, ja dat voortaan „Schusterbank und Schreibstube bessere Vorübung-plätze für das Predigtambt sind als die Universitäten und Seminarien." Wat intusschen op logische wijze niet schijnt te kunnen vereenigd worden, weet men op sommige bevoorregte plekjes der aarde zeer gemakkelijk practisch te combineren, ongeveer volgens dézen regel:

> Ontken, zoo dapper mooglijk — wat gij wilt,
> Maar blijf, zoo rustig moog'lijk — waar gij zijt;
> Geen sterv'ling, die u noopt om op te staan.
> De Phenix is hier, die het stoutst *negeert*,
> Wanneer hij 't slechts in naam der *vrijheid* doet.
> Het Godsrijk wordt gebouwd met *Sic et Non*,
> En *brood* heeft nog de kerk voor wie haar — sloopt.
>
> Fragment uit een onuitgegeven *Zang des tijds.*

(2) Zeitst. I, 3, 9, 11. Het is bekend, dat sommigen onzer modernen met dezelfde pretensie zijn opgetreden. Zelfs een jeugdig buitenlandsch Referent over onze theol. en kerkelijke toestanden, wiens sympathiën zigtbaar naar hunnen kant overhellen en wiens mededeelingen ten gevolge daarvan niet zelden aan tamelijke partijdigheid lijden, F. N. in de *Protest. Monatsbl.* van GELZER, Juni 1861, S. 394 en verv., vond zich daarom genoopt hun te

Maar hoe hebben *wij* daarover te oordeelen? Wat staat *ons* te doen?

Ik heb in den aanvang gezegd, dat men het Rationalisme als eene magt leert kennen, wanneer men zich nader daarmede inlaat. Welligt hebt gij intusschen bij mijne voorstelling onzer moderne theologie, die ik nogtans zoo ver mij bewust niet zwakker teekende dan zij is, niet juist den indruk verkregen, dat wij hier eene bijzondere kracht van deugdelijke *wetenschap* tegenover ons hebben. Daaraan heb ik dan ook volstrekt niet gedacht. Integendeel, ik zeg het met schaamte en met smart, *dat het geen kenteeken is van een hoogen stand van echte beschaving en wetenschap in ons midden, dat eene leer, die zoo bodemloos is, bij ons is ingevoerd kunnen worden en betrekkelijk zooveel opzien heeft gebaard.* Niet te min ligt daarin toch eene *magt* opgesloten. Niet te vergeefs hebben de schrijvers der „Zeitstimmen" den stijven takt der HEGELsche methode, die in de Kerk des tegenwoordigen tijds heerschende was, met de belletretische manier verwisseld. Zoo insinuëert zich hunne denkwijs en smelt gereedelijk zamen met elke rationalistische neiging, die inwoont in ieders ouden mensch. Ja zelfs als wij het bewustzijn mogen hebben, deze Tijdleer voor de vierschaar van ons denken te hebben overwonnen, moeten wij ons wel degelijk wachten, het gebouw van ons innerlijk leven op die zegepraal van ons denken te willen gronden, maar veeleer steeds weder dien grondslag zoeken in den Heer. Ook als wij gelukkig strijden, waar de Heer ons op onzen post heeft gesteld, verliezen

---

herinneren, dat „eene prediking van het Christendom, als de zoodanige, die uit dat hoofddoel der moderne theologie ontstaat, en die om *misschien* het ongeloof te bekeeren, de werkelijk geloovige kringen *zonder twijfel* van zich afstoot, *niet de ware kan zijn.*"

wij onder dat strijden eene kracht, wier gemis wij slechts door in den Heer te leven weder vergoeden kunnen.

Doch wat moet dan nu het praktische doel van den kamp zijn? Waarschijnlijk spreken vele broederen, voornamelijk Engelschen en Franschen, hier in hun hart: „hoe is het toch mogelijk, dat geloovige Christenen met de zoodanigen, die niet slechts dwalen maar de dwaling prediken, te zamen blijven in *ééne* Kerk? Er is hier geene andere keus dan hen uit te sluiten, of zelven zich af te scheiden"!

Ik misken niet, dat veel in onzen tijd, dat veel in alle landen tot eene strengere scheiding van licht en duisternis dringt. Maar ik geloof in den geest der Duitsche denkwijze te spreken, wanneer ik zeg dat wij het niet minder verkeerd achten gemeenschap te onderhouden met verloochening van de waarheid Gods, als gemeenschap af te breken met voorbarige willekeur. Wij Duitsche Zwitsers zijn voor het overige niet bij uitsluiting in dezen toestand. Al hebben ook in Duitschland de alleruiterste rigtingen als mannen der vrije gemeenten zichzelven buitengesloten, zoo behoef ik u toch wel niet opzettelijk de landen te noemen, waar het Rationalisme in den boezem der Duitsche Kerk, met nieuwe verwachtingen vervuld, het hoofd weder opsteekt. De Kerk in Frankrijk wordt door denzelfden innerlijken kampstrijd geschokt als wij. De Kerk in Holland niet minder. In Engeland ziet men er de beginselen van; en aan den anderen kant vindt de Episcopale Kerk het bezwaarlijk genoeg, zich te verweren tegen de aanvallen der Roomsche elementen in haren schoot.

Dit alles wordt niet gezegd, om het gevoel te onderdrukken der verpligting om *tucht* te oefenen. Dit is ook reeds geschied, en zij moet zeker wakkerder nog en meer in het geloof geoefend worden. Slechts moeten wij ons

hoeden te meenen, dat wij alleen dán tucht oefenen, als het ons gelukt eene formele uitsluiting te bewerken. Dit vindt zijn hoofdbeletsel in de omstandigheid, dat de grens tusschen geoorloofde, ja noodzakelijke vrijheid van het wetenschappelijk onderzoek en eene ongeoorloofde losscheuring van de belijdenis der Kerk bij dat onderzoek eene geheel vlottende is. Ik vraag: wie staat nog *geheel* op het standpunt der oude confessie? En als men dan aan vele plaatsen zeggen moet: naauwelijks iemand! — dan is daarmede de handhaving er van, ook tegen de meest besliste bestrijders, aanmerkelijk verzwaard.

Er is zeker wel een magtig onderscheid tusschen eene geloovigheid, die de letter der belijdenis gedurig aan de bron toetst, waaruit zij is gevloten, en daarbij niet doorgaande den menschelijken vorm geregtvaardigd vindt, en eene denkwijze, welke, zoo als de leer der „Zeitstimmen," de grondwaarheden zelven verandert. Maar dit onderscheid wil geestelijk onderscheiden worden. Naar het uiterlijke te werk gaande wordt de schijn van partijdige willekeur moeijelijk vermeden, en het demokratisch-prikkelbare volksbewustzijn trekt partij voor alles wat liberaal heet. Bovendien mogen wij niet loochenen, dat onze theologie de groote taak, om de kennis der Schriftwaarheid in behoorlijke harmonie te brengen met de ontwikkeling van kennis, in andere opzigten aan onzen leeftijd eigen, volstrekt niet altijd zoo weet te volbrengen, dat zij niet maar al te vaak op het gebied der halfheid verdwaald zou raken. Hoe vele sporen van rationalistische besmetting ontwaren wij dikwijls niet bij de uitnemendste theologen, aan wie wij voor het overige gewigtige dingen te danken hebben! Maar zulk een stand van zaken is intusschen voor doortastende maatregelen weinig geschikt. Van zooveel te meer belang is het, te erkennen, dat de te oefenen tucht geenszins alléén in

maatregelen onzer kerkbesturen bestaat. Het is óók tucht, wanneer wij onvermoeid tegen de onwaarheid *getuigen*, op het gevaar af, dat men ons onruststokers of wat dies meer zij heeten zal (1).

Zijn er echter broederen, die meenen dat ons getuigenis bevreesd en krachteloos is, zoo lang het alleen in woorden bestaat en niet in daden; dat wil zeggen, zoo lang wij ons niet afscheiden, waar wij de anderen niet uitsluiten kunnen: zoo antwoord ik, dat wij het geweten van geenen broeder oordeelen willen, doch ons evenmin hunne inzigten willen laten opdringen. En met nadere toepassing op ons eigen geval, zouden wij de afscheiding dán eerst voor geregtvaardigd houden, wanneer eenmaal *officiëel verklaard* ware: de loochening der waarheid heeft hetzelfde regt als hare belijdenis; waarop dan spoedig volgen zou, dat men niet meer de Evangeliewaarheid áls waarheid zou mogen verkondigen. Tot zoolang echter zouden wij het voor een zwaar onregt houden, de Landskerk den tegenstanders prijs te geven, die slechts ten

---

(1) Als proeve van zulk eene geloofsgetuigenis uit den boezem der gemeente is het ons tot groote blijdschap te mogen verwijzen naar den pas verschenen' treffelijken Brief van Mevr. BOSBOOM TOUSSAINT aan den Pred. BUSKEN HUET in *Antwoord* op zijn aanval, hierboven, bl. 22 vermeld. *Amen* slechts en *Goddank* op hare getrouwe getuigenis aangaande het geloof harer kinderjaren, bl. 13: »ik schame mij er niet voor te belijden, dat ik werkelijk *sta* in dit geloof, en doe u alleen opmerken, dat het woord *blijven* onjuist is. Ik heb dat veroverd onder allerlei smartelijken strijd en worsteling des uiterlijken en innerlijken levens. Het is nu door Gods genade mijn eigen verkregen goed, en ik heb er de kracht van leeren kennen bij *ervaring*. Het op deze wijze verkregene moge een *kinderlijk* geloof zijn, een kinderachtig geloof is het niet, en het betaamt geen man van hoofd en hart, die roemt op de onafhankelijkheid en onbekrompenheid zijner beschouwingen, allerminst den herder eener Christelijke gemeente, er met zooveel laatdunkenheid op neder te zien. Het is noch krachteloos, noch bekrompen, en ik zal 't u bewijzen". — Ook hier geldt het woord: Luc. XIX: 40.

onregte daarin zijn. Wij weten dat CHRISTUS de Heer, die tot de Farizëen zeide: Gij geveinsden, en tot de Sadducëen: Gij dwaalt, niet wetende de Schriften noch de kracht Gods; daarom toch niet uittrad uit de synagoge en ook zijnen jongeren geene afscheiding leerde. Zij zullen u *uitwerpen*, zeide Hij tot hen; maar eveneens: „De Schriftgeleerden en de Farizëers zijn gezeten op den stoel van MOZES; daarom, al wat zij u zeggen, dat gij houden zult, houdt het en doet het;" en zoo bezochten de apostelen den tempel, in welken een ANNAS en een KAJAFAS het bestuur voerden, en scheidden zich niet af, maar toefden tot dat men hén afscheidde. Ook heeft de vrije concurrentie van Kerken en secten — of wil men het wat voornamer uitdrukken, van denominaties — bij het voordeel van eene onbelemmerde beweging even zoo diepe nadeelen, en beantwoordt in allen gevalle óók niet aan den zin des apostels, die, wanneer het hem niet gelukt ware de eendragt met de twaalven te herstellen, het er voor gehouden zou hebben „dat hij vergeefs had geloopen (1)."

Wat beoogt nu deze beschouwing? Niets anders dan klaar te doen inzien, hoe weinig éénige maatregel der menschen, afscheiding en scheuring zelfs, te bewerken vermag, dat de Kerk van CHRISTUS onder geen krankheidstoestand meer lijden zou. Ja, eenen krankheidstoestand onzer Duitsch-Zwitsersche kerk heb ik u geschilderd, en daarin ligt de belijdenis opgesloten, dat wij dringend heeling, dringend den Geneesmeester behoeven. Welk diëet zal Hij ons voorschrijven? Vóór alles de regte rust, namelijk het stil worden in Hem. Zoo gij een geloof hebt als een mostaardzaad, zult gij bergen verzetten kunnen. Ja, zoo gij in Hem de rust zoekt en vindt, zoo zult gij

---

(1) Gal. II: 2. Men vergelijke de krachtige woorden van PFEIFFER in den boven aangeh. *Brief*, bl. 37—40.

ook het zegenrijk doel der verborgene leiding leeren inzien, welke u in dezen toestand gebragt heeft (1).

Maar welk zegenrijk doel? Wat is er dan goeds ook in dit kwade? Dat wordt ons duidelijk, als wij het onderscheid van het hedendaagsche met het vroegere Rationalisme nagaan. Inderdaad, een Rationalisme zoo als het jonge Hegeliaansche, is met geene mogelijkheid de *eerste* trap der ontwikkeling. Eene zoo vermetele loochening van de grondwaarheden kan de eerste naïve aanvang niet zijn. Tot zulk een waagstuk kon men eerst allengskens komen, nadat de ondergraving der fondamenten steeds grooteren voortgang gemaakt had. Van de andere zijde had het oude Rationalisme met zijne werkheilige Moraal nimmer zooveel elementen van Evangelische waarheid met zulk een mateloos loochenen van feiten verbonden, als wij thans onze modernen zien doen. Wat er nog christelijks in hen overbleef, dat is eene vrucht der reactie van het weder ontwaakte geloof.

Maar voorzeker, hoever wij ook willen gaan in onze liefderijke erkentenis van alles, wat bij menigeen van hen nog christelijks wezen mag, wij mogen niet verzwijgen, dat in hunne wijze van doen een diep onregt, eene snoode verkrachting der waarachtigheid ligt. Zij moeten toch het beste, wat zij te geven hebben, aan den schat des Evangelies ontleenen, en gebruiken niettemin al de groote woorden van genade, wedergeboorte, eeuwig leven en hemelrijk *niet in den zin* des Evangelies. Hun doen is een getuigenis tegen hunne eigene armoede, en in zoover een getuigenis ter eere voor het Evangelie; maar het is te gelijk eene vervalsching van het gewone gebruik der taal,

(1) De overweging dezer gulden regelen kan allen in onze Kerk, die in naam der consequentie eene scheiding van de zijde der regtzinnige leeraars of leden provoceren willen, niet ernstig genoeg worden aanbevolen. „*Cave a consequentariis.*"

waardoor de eenvoudige eerlijkheid in het verkeer de diepste schade lijdt. Er kunnen onder hen zijn die, met opoffering der consequentie, zich van harte aan het Evangelisch Christendom zouden willen aansluiten. Wij moeten hun echter dan ernstig bidden, liever middelerwijl eene wijze van spreken te laten varen, bij welke zij hooge, heilige woorden bezigen, waaraan zij vooraf de ware beteekenis hebben ontnomen. Wie uit de waarheid is die hoort mijne stem, heeft de Heer gezegd. Waarachtigheid is het eerste, wat in ons gevorderd wordt voor het aannemen der waarheid Gods.

Moesten zij dit reeds voor zich zelven behartigen, zoo behoorden zij, in betrekking tot hun werken onder het volk, zich meer bepaald te laten waarschuwen door het Wee des profeten over diegenen, welke het kwade goed heeten en het goede kwaad, „die duisternis tot licht stellen, en het licht tot duisternis; die het bittere tot zoet stellen, en het zoete tot bitterheid (1)." Wel is waar, het prediken in bijbelsche uitdrukkingen brengt nog te weeg, dat velen slechts het bijbelsche van des predikers woorden overnemen, zonder het toevoegsel zijner eigene valsche opvatting; en in zulke toehoorders kan dan welligt de Schriftwaarheid uit hare eigene kracht werken, zoodat zij op deze wijze toch langzamerhand kunnen opwassen tot zelfstandigheid in het geloof. Bij velen echter, die het bemerken hoe de prediker iets geheel anders bedoelt dan hij zegt, vestigt zich het heilloos vooroordeel, alsof niemand het met de Bijbelsche waarheid meer ernstig meent. Zoo bewerkt eene rigting als die der „Zeitstimmen" geen geloovig-zijn, hoe dan ook, maar een wantrouwen tegen alle geloof. En dit is ook geen wonder. Wij hebben toch gezien, dat de „Zeitstimmen"-mannen

(1) Jesaja V : 20.

het Evangelisch geloofsleven ontberen, gelijk zij het ook niet hebben kúnnen, waar zij grond en inhoud des Evangelischen geloofs verwerpen.

Desniettemin echter moet de terugkeer daartoe, of het vasthouden daaraan, nog iets anders dan een bloot conserveren van het oud kerkelijk dogma zijn. Het menschelijk geloofsformulier, evenzoo noodzakelijk als toch ook weder onvolkomen, heeft steeds op nieuw behoefte aan verbetering, bezieling, verfrissching uit de Heilige Schrift, die haren hoogeren oorsprong juist daarin openbaart, dat zij telkens wederom bewijst hooger, reiner, geestvoller te zijn, dan alle daaruit afgeleide menschelijke leerstelsels. Dit te miskennen, en menschelijke stellingen met Gods Woord op ééne lijn te plaatsen, is het gevaar van Fariseïsme, dat de orthodoxie bedreigt. Om ons daartegen te waarschuwen, moet reeds de eenvoudige herinnering voldoende zijn, dat de regtzinnige ijveraars zelfs de zaligheid van eenen SPENER betwijfeld hebben. Om ons daartegen te waarschuwen, heeft de Heer voor alle tijden het beeld geteekend van den priester en den leviet.

Maar daarmede wil Hij ons niet drijven tot geringschatting der zuivere leer. Juist de „Zeitstimmen" vermanen ons dringend om het levendig besef der volstrekte noodzakelijkheid van eenen Goddelijken Waarheidsgrond bij ons zelven en anderen op te wekken. De gelijkenis van den Samaritaan is *eene* gelijkenis, en niet het gansche Evangelie. Zij zegt ons ook maar, dat priester en leviet verkeerd deden; maar geenszins: het is onverschillig wat gij gelooft; of wel: de geloofsbelijdenis van den Samaritaan was de ware. „Gijlieden aanbidt wat gij niet weet (1)." Dit woord des Heeren tot de Samaritaansche vrouw staat óók in de Schrift.

---

(1) Joh. IV: 22.

Dus dringen de „Zeitstimmen" ons, om de noodzakelijkheid van eenen Goddelijken Waarheidsgrond (objectieven geloofsgrond) klaar in het licht te stellen, maar altijd met de gezindheid van hen, wie het waarlijk ernst is de *waarheid* te *doen* (Joh. III: 21). Dààrtoe wekken zij ons op.

LIVINGSTONE verhaalt van negervolken uit het binnenland van Afrika, bij wie de schrik voor nachtelijke overvallen het spraakgebruik heeft doen ontstaan, dat zij den vreemdeling toeroepen: „Geef ons slaap!" terwijl zij den vrede meenen. Wij echter kennen eenen beteren vrede. Geef ons waakzaamheid, opdat wij den vrede hebben, zoo roepen wij. Tot dezen vrede namelijk behoort, waar de waarheid Gods het eischt, strijd; en wel een ronde open strijd, zonder bitterheid, zonder onverstandig of onhandig bemiddelen, zonder ongeduldig jagen en dringen. Er zijn aan den kant der „Zeitstimmen" overluidruchtige ijveraars, die hun ongeloof steeds onbedekter der gemeente veil bieden (1). Laat ons hun niet gelijken. Laat ons echter ook niet al te zeer terugschrikken voor de gedachte, welk een onstichtelijk schouwspel de tweedragt der theologanten de gemeente geeft. Het is voorzeker treurig, dat zij niet eenig zijn in het geloof; maar het is den leeken nogtans nuttig, als zij de geestelijken niet in een valschen nimbus zien; als

(1) Verg. Zeitst. II, 115. Hoe meer ook ten onzent de moderne theologie op den kansel gebragt wordt, mits het eerlijk en open geschiede, te meer zal de conscientie der gemeente ontwaken en hare stem zich verheffen tegen het grenzenloos onregt, dat haar in naam der vrijheid aangedaan wordt. Reeds hebben wij enkele Preekproeven onder de oogen gehad, die in dit opzigt niet te wenschen overlaten en ons zelfs op het denkbeeld bragten, dat men eene parodie wilde leveren. Worden nu weldra zelfs op onze hooge feesten de eenvoudigen op wetenschappelijke terminologie getracteerd, dan zal men uit overdreven ijver zijne eigene zaak belagchelijk gemaakt, en daardoor te eer gedood hebben.

zij ophouden te meenen, dat het geloof bij de geestelijken eigenlijk zoo wat van zelfs komt en, zoo te zeggen, tot het ambt behoort; als zij verpligt worden, meer dan tot dusverre, naar een zelfstandig geloofsleven te trachten. Daartoe kunnen ook de „Zeitstimmen" hen helpen wekken. Inzonderheid echter moeten deze ons, door haar onverbiddelijk gispen van alle *halfheid*, aansporen om te trachten *uit één stuk* te worden in het geloof en in de kennis der waarheid (1). Dan zullen wij meer en meer vrucht dragen, die ook anderen tot heil en tot blijdschap is.

Deze vlugtige blik op de broederen, die wij dienen moeten, brengt mij op een denkbeeld, dat ik slechts met een enkel woord zal aanroeren. Ik bedoel hoe wenschelijk het is, dat wij toch een *goed* dag- of weekblad mogten hebben, zoo als de Engelschen, als eene wèl brandende lamp van christelijk licht, die hare stralen kon werpen overal heen in het dagelijksch leven! Dat blijve ons eene zaak des gebeds!

Wat wij echter voor ons zelven en anderen, getrouwer en immer getrouwer, als geneesmiddel en meer nog als spijze gebruiken moeten, heb ik niet noodig te noemen.

---

(1) Wij kunnen niet anders inzien, of wie dezen wenk ter harte neemt, zal het *alternatief* van Prof. BOIS in zijne reeds boven aangehaalde Oratie moeten overnemen: „la négation du Surnaturel renferme logiquement celle de la personnalité de Dieu, le panthéisme. Il faut donc choisir, ou le Dieu personnel avec la possibilité du miracle, ou le Dieu impersonnel avec l'impossibilité du miracle." Kiest men het laatste, het is niet meer dan natuurlijk, dat men voortga van eene „opstandings*hypothese*" te spreken. Alleen zouden wij willen voorstellen, dat men dan nog eene schrede verder ging, en voortaan ook van eene „scheppings*hypothese*" gewaagde, als een der (mislukte) pogingen om den oorsprong van het heelal te verklaren. Alles natuurlijk tot meerdere opbouwing der gemeente. Mogt men toch eens eindelijk inzien, dat niemand zich aan grooter *apriorisme* schuldig maakt, dan wie alzoo van de onmogelijkheid der wonderen uitgaat, en tevens de Supranaturalisten eeuwig als *aprioristen* ten toon stelt.

Ik behoef slechts te zeggen: laat ons het werkelijk gebruiken, het goede Woord onzes Gods!

Zoo menige Tijdstem zou bij ons geen ingang vinden, als wij een waarlijk open oor hadden voor de Eeuwigheidsstem des Goddelijken Woords. Zoo menige verdraaijing van het Schriftwoord zou terstond geoordeeld zijn, zoo wij zelven ons trouwer oefenden om het met het Schriftwoord naauw te nemen. Wie alzoo voor zijne wérkelijke zonde de wérkelijke vergeving Gods behoeft; wien het érnst geworden is, dat hij niet meer zichzelven, maar der genade van JEZUS CHRISTUS wenscht te leven; in wien de zin ontwaakt is om naar de volkomen heiliging te trachten, wat ook bij de christenen van *het Evangelisch Verbond* zoo maar niet van zelfs gaat: die wage het met het Schriftwoord, waarin de Geest tot ons spreekt; die geve zich biddend en zoekend daaraan over; die geloove daaraan, en leve door dat geloof; die trekke daaruit de dagelijksche spijze zijns levens, zoo als hij die anders nergens vindt, en hij zal van den adem bezield worden, die de Schrift heeft ingegeven en haar doorstroomt; hij zal hare inspiratie ervaren in zijn eigen gemoed, daar zij een leven dat van boven is in hem zal werken, en daarin zal hij vrij worden, dat is door niemand, door volstrekt niets, ook door zichzelven niet gebonden, maar alleen door de genade des levenden Gods!

INHOUD.

Riggenbach, C. J.
Moderne theologie in Duitsch-Zwitserland.